

אמר לחכמה אחתי את
נפש לאסתר אומן זכרה לברכה

נשים בעולם היהודי

כתב עת למחקר והגות

חוברת טז
תשפ"א • 2021

הפקולטה
למדעי היהדות
אוניברסיטת בר-אילן

מסה

הנהלה: פרופ' ישראל אומן, פרופ' אמנון אלבק, פרופ' אלישע האס,
פרופ' אביעד הכהן, פרופ' ירון הראל, גב' רחל פורסטנברג

עורך ראשי: פרופ' יהודה פרידלנדר
עורכת: ד"ר רבקה גולדברג (דביר)

מערכת: פרופ' יעל שמש, פרופ' יפה ברלוביץ, פרופ' זאב גריס, ד"ר רות
למדן, פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן
מזכיר המערכת: ד"ר יצחק פס

מועצת מערכת: פרופ' שולמית אליצור, פרופ' ניצה בן-דב, פרופ' תמר
וולף-מונזון, ד"ר רוני ויינשטיין, פרופ' חוה טורניאנסקי, פרופ' אוריאל
סימון, פרופ' חביבה פדיה, פרופ' שמואל פינר, פרופ' דוד רוסקיס, פרופ'
איטה שדלצקי, פרופ' זיוה שמיר, פרופ' אביגדור שנאן

עריכה לשונית: חנה פורטגנג

רשימת המשתתפים:

פרופ' שולמית אליצור, האוניברסיטה העברית, ירושלים
ד"ר רוני באר-מרקס, האוניברסיטה הפתוחה
ד"ר תמר ורדיגר, מכללת אפרתה, ירושלים
ד"ר ימימה חובב, המכללה האקדמית הרצוג
ד"ר עפרה מצוב כהן, אוניברסיטת אריאל
ד"ר מיכל פרם כהן, האוניברסיטה הפתוחה
ד"ר ניצה קרן, רחובות
ד"ר נגה רובין, המכללה האקדמית לחינוך ע"ש דוד ילין, ירושלים

ISSN 1565-3625

© כל הזכויות שמורות

המרכז לחקר האשה ביהדות ע"ש פניה גוטספלד הלר
הפקולטה למדעי היהדות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 5290002
דוא"ל: massehet@gmail.com

תוכן העניינים:

עמ' 11	עלמה והעלמה – על חלקה של מרים בהצלת משה תמר ורדיגר
עמ' 41	'מה יפית ומה נעמת כלבנה זוהרת': שירים לחתונה מן הגניזה לר' יחזקאל הכהן, ר' אלחנן בר שמריה ואחרים שולמית אליצור
עמ' 73	מ'ספר חסידים' אל ה'מעשה בוך': נשים מבעד לסיפורים שלפני המוות ואחריו נגה רובין
עמ' 107	'ולא תצטרך לשאול על כך רב' – ידע תורני כמקור כוח לנשים בחברה האשכנזית בראשית העת החדשה ימימה חובב
עמ' 141	ניכוסו של סיפור הנס החסידי בקובץ זיכרונותיה של שרה פייגה פונר מיכל פרס כהן
עמ' 167	'רושמה נעים על כל רואיה': לשאלת מקומן של דמויות הנשים ברומן 'כעיר נצורה' עופרה מצוב כהן
עמ' 197	'עזר כנגדה': איטה ילין מבעד למכתביה רוני באר-מרקס
עמ' 221	והגדת לבתך – מורשת נשית בתבשיל קדרה: קריאה בפואמה של דיתי רונן 'ציפורקטן' ניצה קרן
עמ' 241	הפואמה ציפורקטן מאת דיתי רונן

תקצירים באנגלית

‘ולא תצטרך לשאול על כך רב’ – ידע תורני כמקור כוח לנשים בחברה האשכנזית בראשית העת החדשה

ימימה חובב

אחת התחינות הנפוצות שנהגו נשים אשכנזיות בראשית העת החדשה לומר בצאתן מן הטבילה כללה את המילים האלה:

ושלח לי את המלאך הטוב שישגיח על הרחם ויביא את הזרע לפני כיסא כבודך כדי שאתה, אלוקים כל יכול, תגזור שמן הזרע הזה יצא צדיק וחסיד וירא שמך הקדוש ויקיים את מצוותיך וישיא חן בעיניך ובעיני הבריות וילמד תורה יומם ולילה ולעולם לא יבויש בישיבה ולא ייכשל בדבר הלכה. ואם נקבע שתהיה זו בת, עשה שתהיה צנועה ולא חצופה ושתלמד לקבל מוסר מכל מלמדיה.¹

תחינה זו מבטאת הנחת יסוד שרווחה בחברה המסורתית – הנחה שגם הנשים שחזרו על התחינה חודש אחר חודש הפנימו היטב – בדבר היעד הדתי השונה שנדרש מבנים ומבנות: מן הבנים ציפו כי יגדלו בתורה ויהיו בבגרותם לתלמידי חכמים, ואילו מן הבנות ציפו כי תהיינה צנועות וענוות.

מסר דומה הועבר אל התינוקות הרכים עצמם במהלך טקס ה'חול קרייש' – טקס הענקת שם החול לבנים או לבנות שנערך בשבת הרביעית ללידתו של הילד, כפי שתיעד שמש קהילת וורמייזא באמצע המאה השבע עשרה. בטקס שנערך לתינוק ממין זכר נאספו סביבו ילדים מבני הקהילה וקראו בקול רם לקט של פסוקים מן התורה שכלל את הפסוקים הפותחים והחותמים כל אחד

---

¹ תחנונות, אמשטרדם ת"ח, דף ו ע"ב (מספור שלי).

מחומשי התורה ומבחר פסוקים נוספים. באותה שעה הניחו בעריסתו של התינוק פריטים אחדים, ובהם דף או כרך של ספר קודש. ואילו בטקס המקביל שנערך לתינוקת ממין נקבה לא קראו הילדות שנכחו באירוע כל פסוקים שהם, ובעריסתה של התינוקת הונח בין השאר צעיף דוגמת זה ששימש לכיסוי ראשן של נשים נשואות.² המסר שביקשה הקהילה להעביר לתינוקות ולילדים הצעירים שנכחו בטקס היה ברור וחד-משמעי: מן הבן ציפו להתמדה ואף להצטיינות בלימוד התורה, ואילו מן הבת ציפו לצניעות ולהסתרה.

התחינה שנאמרה לאחר הטבילה וטקס החול קריש הם רק שתי דוגמאות מני רבות הממחישות את אותו עיקרון: החברה המסורתית ראתה בערך לימוד התורה, שנתפס כערך עליון במעלה, ערך שרק הגברים נדרשו ויכלו לממשו. ואילו מן הנשים – שהערך העליון שיועד להן היה ערך הצניעות – נדרש לתמוך בגבר לומד התורה ולספק לו את הצרכים החומריים שיאפשרו לו להתמסר ללימוד, כפי שניסח זאת ר' שלמה אפרים לונטשיץ: 'שהאישה תעסוק בכל צרכי הבית [...] שהיא תמציא כל צרכי הבית והוא יפנה עצמו מכל עסקי הבית ויעסוק בתורה ותשלם כל המלאכה מלאכת מעשה בראשית'.³

הפקעת לימוד התורה מן הנשים התבססה הן על הפרשנות השגורה לפסוק 'וְלַמִּדְתָּם אֶתְּם אֶת בְּנֵיכֶם לְדַבֵּר בָּם' (דברים יא, יט) הן על דבריו המפורסמים של התנא ר' אליעזר 'כל המלמד בתו תורה כאילו לומדה תפלות' (משנה, סוטה ג, ד). ביסוד הדברים עמדה כמובן ההנחה כי 'נשים דעתן קלה' (בבלי, שבת לג ע"ב), וכפי שפסק הרמב"ם: '[...]ואף על פי שיש לה שכר [אם לומדת תורה] ציוו חכמים שלא ילמד אדם את בתו תורה, מפני שרוב הנשים אין

² יוזפא שמש, מנהגים דק"ק וורמיישא [מהדורת בנימין שלמה המבורגר ויחזק זימר, ירושלים תשמ"ח-תשנ"ב], סימן רפח. עוד על מנהג ה'חול קריש' ראו: אלישבע באומגרטרן, אמהות וילדים: חיי משפחה באשכנז בימי הביניים, ירושלים תשס"ה, עמ' 143-152; ימימה חובב, עלמות אהבוך: חיי הדת והרוח של נשים בחברה האשכנזית בראשית העת החדשה, ירושלים תשס"ט, עמ' 116-120.

³ שלמה אפרים לונטשיץ, עוללות אפרים, לובלין ש"נ, חלק ג, מאמר שי בעניין נישואין.

דעתם מכוונת להתלמד, אלא הן מוציאות דברי תורה לדברי הבאי לפי עניות דעתן' (משנה תורה, הלכות תלמוד תורה א, יג).⁴

בהתאם לכך הודרו הנשים למן העת העתיקה ובמהלך ימי הביניים מעולם לימוד התורה. אומנם אי אפשר לאפיין את כלל הנשים היהודיות בימי הביניים כחסרות השכלה בכלל וכחסרות השכלה תורנית בפרט. היו בהן שלמדו לקרוא – לעיתים אפילו בלשון הקודש ולא רק בלשון המקום – במסגרת ביתית-משפחתית ולעיתים בעזרת מורים פרטיים, ורבות מהן היו בעלות ידע תורני בסיסי, בעיקר בתחום התפילה וההלכות שנשים נדרשות לקיים. עם זאת נשים שהעמיקו בלימוד אף מעבר לכך היו בבחינת יוצאות מן הכלל.⁵

במאמר זה אבקש לעמוד על התמורה שחלה במקומן של נשים יהודיות בחברה האשכנזית בעולם לימוד התורה בראשית העת החדשה (מראשית המאה השש עשרה ועד ראשית המאה השמונה עשרה), במידה רבה בעקבות מהפכת הדפוס. אומנם גם בתקופה זו הדימוי של הנשים כקלות דעת וכחסרות השכלה תורנית נותר על כנו. לדוגמה, ספרים רבים שנכתבו ביידיש בתקופה זו יועדו בידי מחבריהם 'בשביל הנשים ובשביל הגברים שהם כמו נשים באשר שאינם יודעים ללמוד הרבה'.⁶ בדומה לכך כתב ר' יוזפא, שמש קהילת וורמייזא, את דברי ההתנצלות שלהלן בהקדמה לספר המנהגים שחיבר: 'כי כל מה שכתבתי במנהגים אינו חכמה או תחבולה, רק היא מלאכה ככל פועל העושה פעולה, וכל אחד יכול לכתוב כמוני דבר שהוא לעין כל נגלה, ואפילו קטן ואפילו אישה יכולה'.⁷

⁴ על יחס הרמב"ם ללימוד תורה של נשים ראו: Warren Z. Harvey, 'The obligation of Talmud on Women according to Maimonides', *Tradition*, 2, 19 (1981), pp. 122–130.

⁵ על לימוד תורה של נשים יהודיות בימי הביניים ראו: אברהם גרוסמן, **חסידות ומורדות: נשים יהודיות באירופה בימי הביניים**, ירושלים תשס"א, עמ' 282–303. על יחסם של חכמי ימי הביניים ללימוד תורה בידי נשים ראו: בטחה הר-שפי, **נשים בקיום מצוות בשנים 1050–1350, בין הלכה למנהג**, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ב, עמ' 279–298.

⁶ משה הענוכש ירושלמי אלטשולר, **ספר ברנט שפיגל**, באזל שס"ב, דף יב ע"ב.

⁷ מנהגים דק"ק וורמייזא (לעיל, הערה 2), א, עמ' ב.

עם זאת הפער בין הדימוי לבין המציאות הלך והתרחב, וכפי שנראה להלן, הלכה וגדלה מעורבותן של נשים בעולם לימוד התורה. עוד נראה כיצד השפיע תהליך זה על התעצמות כוחן של נשים בחברה האשכנזית הן בזירה הפרטית הן בזירה הציבורית.

המהר"ל ולימוד הלכה לנשים

ערב מהפכת הדפוס הביע המהר"ל, ר' יעקב בן משה מולין (1356–1427), מגדולי הפוסקים האשכנזים בעת ההיא, עמדה נחרצת נגד כתיבת ספרות הלכתית לנשים. הדבר היה בתשובה לר' חיים צרפתי מאוגסבורג, שהביע את כוונתו לחבר חיבור הלכתי בהלכות נידה בלשון אשכנז. המהר"ל נזעק נגד הכוונה לחבר ספר, שמתוקף כתיבתו בלשון העממית הרי שהוא מיועד, כלשונו, 'לעם הארץ ולנשים הפוחזים'.⁸ בתשובה זו כרך המהר"ל את הספר המתוכנן של ר' חיים עם חיבור אחר שנכתב בלשון אשכנז בנושא הלכות שחיטה ואשר יועד לעמי ארצות שהתגוררו במקומות יישוב נידחים המרוחקים ממקום מושבם של פוסקי הלכה ראויים לשמם.

מטרתם של שני החיבורים הייתה דומה: פופולריזציה של הידע ההלכתי והנחלתו לשכבות חברתיות רחבות, מטרה הנראית ראויה ללא ספק. אך המהר"ל הזהיר מפני הסכנה הטמונה בחיבורים מסוג זה. לדבריו, ספרות הלכתית מסכמת המוגשת להמון עלולה ליצור את האשליה כאילו היא מעניקה לאדם הלומד ממנה את הכלים המספיקים לפסיקה הלכתית, ולא היא. התנאי לפסיקה הלכתית הוא שליטה יוצאת מן הכלל בספרות התורנית על כל שדרותיה, למן התלמוד ודרך כל הספרות ההלכתית לדורותיה. שליטה כזאת הכרחית לצורך הבנה מדויקת של שיקולי הפוסקים ולצורך פסיקה ראויה גם כאשר התנאים משתנים.

אלא שגם אם כרך המהר"ל יחד את שני הספרים, הרי שבין קהל היעד של החיבור שתוכנן לעסוק בדיני נידה לבין קהל היעד של החיבור שעסק בהלכות שחיטה יש הבדל מהותי. החיבור בדיני שחיטה כוון ל'עמי הארץ', קבוצה חברתית שההשתייכות אליה תלויה בנסיבות הזמן והמקום, ולפיכך היא גם ניתנת לשינוי. גבר שלא למד מעולם יכול, כמובן, בתנאים מסוימים, להיות

⁸ יעקב מולין, **שר"ת מהר"ל החדשות** [מהדורת יצחק סץ, ירושלים תש"ם], סימן צג.

ללמדן, ובמקרה כזה ספרות ההלכה כולה תיפתח בפניו. אך ההבחנה בין נשים לגברים היא הבחנה מוחלטת, מולדת ובלתי ניתנת לשינוי. הנחות היסוד שעליהן התבסס המהרי"ל קבעו כי יש למנוע מן הנשים באופן עקרוני לימוד שיטתי של ההלכה, וזאת בשל מהותן המיוחדת. ואכן, בתשובה אחרת טען המהרי"ל כי אין ללמד נשים תורה בשל דעתן הקלה ובשל החשש ש'כיוון שנכנסת חכמה בלבו של אדם נכנסת בו ערמומיות [...] ואם כן חוששים שמא תבוא לידי קלקול לפי שדעתן קלות'.⁹

אומנם גם המהרי"ל הכיר בכך שנשים חייבות בידע הלכתי שיאפשר להן לדעת כיצד לנהוג בחיי היום-יום וכיצד לנהל את משק ביתן, ידע הקשור למשל בדיני כשרות, שבת ונידה. אך המהרי"ל קבע כי את הידע ההלכתי הזה הן רשאיות לרכוש רק מפי השמועה, במסורת בעל פה שהן מקבלות מאמותיהן או בהנחיות מפי בני זוגן, וחלילה שלא מתוך ספרי הלכה. ואילו כאשר מתעורר בהן ספק, ולא די בידע ההלכתי שקיבלו מבני משפחתן לדעת כיצד עליהן לנהוג, אז עליהן לפנות לרב ולקבל את פסיקתו, ובשום פנים ואופן לא לנסות לפסוק הלכה בעצמן כדי שלא יגיעו לידי טעות: 'וכשיסתפקו – ישאלו למורה, כאשר אנו רואים בדורנו, שבקיאות הרבה בדיני מליחה והדחה וניקור והלכות נדה וכיוצא בזה, והכל על פי הקבלה מבחוץ [=מסורת שבעל פה]'.¹⁰

ישראל יובל עמד על כך שלצד השיקולים ההלכתיים-למדניים של תשובת המהרי"ל לר' חיים צרפתי – החשש מפני פסיקת הלכה מוטעית בידי ההמון – היו לתשובה זו גם היבטים חברתיים-מעמדיים. בתקופה שבה פעל המהרי"ל התמסד תפקיד רב הקהילה והיה למשרה הכרוכה במינוי מהקהל ששכר בצידה, תהליך שנשען על מיסוד הסמיכה ואשר היו לו גם מתנגדים בחוגים מסוימים. המהרי"ל פעל אפוא לא רק לביצור מעמדה של ההלכה אלא גם לביצור מעמדם של פוסקי ההלכה. ההתנגדות לכתובת ספרות הלכתית בעבור ההמון נועדה להגן לא רק על רמתה של הפסיקה אלא גם על סמכותם

⁹ שם, סימן קצט.

¹⁰ שם.

המקצועית של הרבנים הנסמכים. ואפילו אם לא הייתה זו מטרתו של המהר"ל מלכתחילה, הרי שזו הייתה תוצאת פעולתו לכל הפחות בדיעבד.¹¹

דבריו אלו של יובל הם בעלי משמעות רבה גם באשר להתנגדותו הספציפית של המהר"ל לכתובת ספרות הלכתית לנשים. אמנם אפשר לומר כי התנגדות זו נבעה משיקולים למדניים בלבד, שהרי תפיסת העולם המסורתית מייחסת חשיבות מיוחדת לטקסט הכתוב לעומת דברים הנמסרים בעל פה וחוששת לפיחות במעמד הטקסט המועלה על הכתב, שכן כך הוא הופך נגיש לכול, וכל אדם עלול לפרשו כרצונו. מנקודת מבטו של המהר"ל החשש היה כבד במיוחד באשר לנשים, שנתפסו כמי שדעתן קלה. אך גם כאן, אף אם השיקולים שביסוד עמדת המהר"ל אינם למדניים, אין להתעלם מהשלכותיה החברתיות: היעדר גישה אל הטקסט הכתוב פירושו היעדר גישה אל מקור חשוב ביותר של כוח וסמכות וקיבוע הסדר הפטריארכלי הקיים בחברה.

העמדה המשתקפת בדבריו של המהר"ל מבקשת אפוא לשמר את תלותן של הנשים בגברים בכלל – בבני זוגן, שאמורים להנחות אותן בקיום ההלכה, ובגברים פוסקי ההלכה בפרט.¹² אלא שעמדה זו הלכה ונדחקה בדורות שלאחר מכן, ביחוד לאחר המצאת הדפוס והמהפכה שהתחוללה בעקבותיה בהתייחסות אל הציבור הרחב כאל קהל יעד ללימוד ממקורות הידע הכתובים.

מהפכת הדפוס פוגשת את הנשים

מהפכת הדפוס, שהחלה באירופה במחצית השנייה של המאה החמש עשרה, חוללה שינוי תרבותי אדיר בקרב שכבות נרחבות בציבור; אומנם תחילה בעיקר בקרב המעמד הבינוני העירוני האורייני, ורק אחר כך, בתהליך ממושך

¹¹ ישראל יעקב יובל, **חכמים בדורם: המנהיגות הרוחנית של יהודי גרמניה בשלהי ימי הביניים**, ירושלים תשמ"ט, עמ' 312–317.

¹² על יחסו של מהר"ל למקומן של נשים בחיים הדתיים ראו: ימימה חובב, "תרגולת שקראה כגברא' – מהר"ל ומקומן של נשים בחיים הדתיים", **ציון**, פד, ב (תשע"ט), עמ' 189–227. באופן פרטני על יחסו ללימוד תורה בידי נשים ראו שם, עמ' 211–218.

והדרגתי, בקרב המעמדות הנמוכים ובני הכפרים שרק מיעוטם ידע לקרוא.¹³ דומה שבעבור החברה היהודית, שהייתה עירונית ברובה ואוריינית ברובה המכריע – ולו בשל הצורך להתמצא בסידור התפילה – הייתה המהפכה שחולל הדפוס מהירה, כוללת וגורפת אף יותר והשפיעה בשלב מוקדם על כלל שכבות הציבור. זמינותו של הדפוס ומחירם הסביר של הספרים המודפסים לצד הצמא לידע בקרב שכבות רחבות בציבור היהודי הפכו את הספר ממוצר של מותרות, שהוא נחלתה של קבוצה קטנה של למדנים ויודעי ח"ן, למוצר שווה לכל נפש ונגיש לכלל האוכלוסייה.¹⁴

לשם כך היה צורך להגיש לציבור הרחב ספרים בשפה שהבין: ביידיש. ההכרה בצימאוננו של הציבור לידע הניעה רבים לכתוב ולהוציא לאור ספרים ביידיש. היו בבעלי ההשכלה שרצו ליצוק מרוח החוכמה והידע על האנשים שאינם משכילים, ולעיתים הניעה גם ההבנה הכלכלית כי צימאונן של השכבות הרחבות לידע עשוי להיות מתורגם לרווח כלכלי.¹⁵

הנשים לא יצאו מכלל זה, ועד מהרה הן היו לפלח מרכזי בשוק הספרות הדתית שראתה אור באירופה. אחת הסוגות הספרותיות המרכזיות שקראו נשים, ואשר יועדה במובהק לקהל הנשי, הייתה ספרות מצוות הנשים. מדובר בספרים שהגישו לקוראות את הדינים העיקריים של מצוות חנ"ה (חלה, נידה והדלקת נרות שבת; שלוש המצוות שנתפסו בתקופה זו כמצוות הנשיות המובהקות), ואליהם נוספו עם הזמן נושאים הלכתיים אחרים הרלוונטיים לנשים, כגון תפילה, צדקה, הלכות שבת, נדרים וכן ענייני מוסר למיניהם. ספר מצוות הנשים הראשון שהשתמר בכתב יד הוא משנת 1504, אך קדמו לו חיבורים הלכתיים לנשים שלא הגיעו לידינו. בשנת 1535 ראה אור ספר מצוות הנשים המודפס הראשון, **אזהרת נשים נדה חלה הדלקה**, שכתב ר' דוד כהן, ולאורך המאה השש עשרה נכתבו ספרי מצוות רבים נוספים לנשים,

¹³ ראו למשל: Natalie Zemon Davis, 'Printing and the People', *Society and Culture in Early Modern France*, Stanford-California 1975, pp. 189–226;

Roger Chartier, *A History of Reading in the West*, Amherst 1999

¹⁴ ראו: זאב גריס, **הספר כסוכן תרבות בשנים ת"ס-ת"ר (1700–1900)**, תל אביב 2002, עמ' 104–23. למעשה אפשר לטעון שהשפעת הדפוס על החברה היהודית הייתה מוקדמת ממה שטוען גריס.

¹⁵ ראו למשל ברנט שפיגל (לעיל, הערה 6), דף יג ע"א.

ובהם ספר **מצוות הנשים**, שהדפיס ישראל-קורניליו אדילקינד (1552), ו**סדר מצוות הנשים** מאת ר' בנימין אהרן בן אברהם סלניק (1557). ספרים אלו נדפסו במהדורות רבות והיו מן הספרים הפופולריים ביותר לנשים באותה תקופה.¹⁶

ואולם בסוף המאה השש עשרה ובראשית המאה השבע עשרה החלו ספרי המצוות לנשים להידחק מפני ספרי המוסר האנציקלופדיים – ספרים רחבי היקף שעסקו במגוון רחב של נושאים מוסריים והלכתיים ואשר נשזרו בהם חומרים רבים מדרשות חז"ל ומן הספרות התורנית המאוחרת. הבולטים שבהם היו **לב טוב וברנט שפיגל**, שאומנם לא יועדו לנשים בלבד, אך הנשים היו חלק נכבד מציבור הקוראים שלהם.¹⁷

לצד ספרים אלו כללה הספרות הדתית בידיש גם תרגומים של ספרי המקרא, שירות אפיות על סיפורים מקראיים וספרים שכללו חומר פרשני ודרשני על הספרות המקראית. באלו נודע מקום של כבוד ל**צאינה וראינה** – שחיבר בראשית המאה השבע עשרה ר' יעקב בן יצחק מיאנוב – ספר דרשות על פרשות השבוע, ההפטרות וחמש המגילות, המבוסס על מקורות מדרשיים ופרשניים רבים.¹⁸ עוד סוגה שרווחה בקרב הציבור הנשי הייתה ספרות

¹⁶ על ספרות המצוות לנשים ראו: אגנס רומר-סגל, **ספרי מצוות הנשים בידיש במאה הט"ז**, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ט; Agnes Romer-Segal, 'Yiddish Works on Women's Commandments in the Sixteenth Century', Chava Turniansky (ed.), *Studies in Yiddish Literature and Folklore, Research Projects of the Institute of Jewish Studies*, Monograph Series 7, Jerusalem 1986, pp. 37–59; Edward A. Fram, *My Dear Daughter: Rabbi Benjamin Slonik and the Education of Jewish Women in Sixteenth-Century Poland*, Cincinnati, Ohio, 2007.

¹⁷ על ספרים אלו ראו: משה נ' רוזנפלד, "דער בראנט שפיגל" – מהדורה בלתי נודעת של הספר וזיהוי מחברו, **קרית ספר**, נה (תש"ם), עמ' 617–620; נגה רובין, **כובש הלבבות: ספר לב טוב לר' יצחק בן אליקום מפוזנא, פראג ש"פ (1620) – ספר מוסר מרכזי בידיש**, תל אביב 2013.

¹⁸ בעניין **צאינה וראינה** וקהל קוראיו ראו: שלהבת דותן-אופיר, 'למי הופנו שני חיבוריו של ר' יעקב בר' יצחק מיאנוב, ה"צאינה וראינה" וה"מליץ יושר"? ישראל ברטל, גלית חזן-רוקם, אריקה טים ואחרים (עורכים), **חוט של חן: שי לחוה טורניאנסקי**, ירושלים תשע"ג, עמ' 181–205.

התחינות לנשים, שכללה תפילות אישיות בידיש לאמירה פרטית במגוון רחב של נסיבות לאורך מעגל השנה ולאורך מעגל חייה של האישה.¹⁹

יש להדגיש כי הפניית פלח נכבד של ספרות בנושאים דתיים לנשים בשפת הדיבור שלהן, יידיש, הן בספרים מתורגמים הן בעיבודים בידיש הן בחיבורים מקוריים שנכתבו בידיש מלכתחילה, העניקה לנשים גישה ישירה למקורות ידע רבים בלא שנזקקו לתיווך.

הספרות הדתית בידיש לא פנתה רק לנשים מעטות. מקורות רבים מעידים שבראשית העת החדשה נעשתה הקריאה לנחלתן של רוב הנשים בחברה היהודית האשכנזית הן במרכז אירופה הן במזרח.²⁰ איך רכשו נשים אלו את יסודות הקריאה? רבות מן הבנות קיבלו את חינוכן בבית – מן ההורים, ועל פי רוב מן האימהות – אך בנות למשפחות אמידות היו עשויות ליהנות משירותיהם של מוֹרָה או מוֹרָה פרטיים. לדוגמה, ר' יעקב עמדין סיפר כי שכר לתקופה מסוימת מורה, וזה לימד בבית את בנו ואת בתו.²¹ והיו גם בנות שלמדו ב'חדרים', כפי שהעידה על עצמה גליקל בת לייב²² וכפי שעולה מתקנות שהשתמרו מקהילות רבות הדנות בסדרי הלימוד בחדרים הנתונים לפיקוח הקהילה; חדרים מיוחדים לבנות או כאלה שבנים ובנות למדו בהם בכפיפה אחת.²³

יסודות הקריאה שימשו מרכיב בסיסי בחינוכה של הילדה הצעירה בחברה האשכנזית לצד הקניית מיומנויות של עבודות הבית ומלאכת יד. לאלו נלוו לעיתים גם יסודות החשבון, ורק לעיתים רחוקות יותר גם מיומנות הכתיבה. רכישת הקריאה אפשרה לנשים, שרובן לא שלטו בלשון הקודש, התמצאות בסיסית בסידור התפילה ובחומש. אך למן המאה השש עשרה היא אפשרה להן גם קריאה בספרות היידיש הענפה שראתה אור בדפוס, וקריאה זו בלשון

¹⁹ על התחינות לנשים ראו: Chava Weissler, *Voices of the Matriarchs*, Boston 1998.

²⁰ ראו: חוה טורניאנסקי, פולין: פרקים בתולדות יהודי מזרח אירופה ותרבותם, יחידה 7 – בין קודש לחול; לשון, חינוך והשכלה במזרח אירופה, תל אביב תשנ"ד, עמ' 51–60; הנ"ל (מתרגמת ומהדירה), גליקל, זיכרונות 1691–1719, ירושלים תשס"ו, עמ' לב–לד.

²¹ יעקב עמדין, מגלת ספר, ורשה תרנ"ז, עמ' 151.

²² טורניאנסקי, גליקל (לעיל, הערה 20), עמ' 54–55.

²³ על מגוון הדרכים לחינוך הילדות ראו במקורות המובאים אצל חובב (לעיל, הערה 2), עמ' 411–414.

הדיבור – גם הבנה הייתה בצידה. אם כך, משעה שנפתחו בפני הנשים שערי הקריאה נפתח בפניהן עולם עצום של ידע שהיה פרוס לפנין בשפה שהבינו על בורייה: היידיש. יש להוסיף ולציין כי נשים נחשפו לרעיונות מעולם הידע הדתי – מהמקרא, מהמדרש, מההלכה וכן הלאה – גם באמצעות דרשות ששמעו בבית הכנסת.²⁴

כאן יש לעמוד על טיבו של הדימוי הרווח – הן במקורות הן בימינו – בדבר הפער העצום בין מידת למדנותם של הגברים לבורותן של הנשים בחברה המסורתית. כפי שהזכרתי למעלה, חברה זו ייעדה את לימוד התורה לבנים ולא לבנות ותפסה את הגברים כבעלי הידע התורני ואילו את הנשים כבורות וחסרות ידע תורני. אך המציאות הייתה שונה בתכלית. ראשית, מפני שגם הנשים – באמצעות הספרות הדתית הענפה ביידיש – נחשפו לידע תורני רחב למדי. הן הכירו – אומנם באמצעות תיווכם של תרגומים ליידיש ועיבודים עממיים – את המקורות המקראיים ומקורות מדרשיים רבים וכן מקורות רבים מן הספרות הרבנית לדורותיה. הן הכירו את סיפורי המקרא, דרשות ואגדות חז"ל, דברי מוסר וחומר הלכתי רב ואפילו נחשפו לעיתים למושגים ולרעיונות מעולם הקבלה.

אומנם הידע ההלכתי שרכשו הנשים באמצעות ספרות המצוות לנשים ובאמצעות ספרי המוסר האנציקלופדיים היה שונה מהידע שרכשו גברים למדנים. הוא היה ברובו בתחום האיסור וההיתר – הלכות כשרות, נידה, שבת וכדומה – ולא בתחומים אחרים כדיני ממונות, נזקים, סידור נישואין וגיטין וכן הלאה. עם זאת ההלכות בתחום האיסור וההיתר הן ההלכות הרלוונטיות לחיי היום-יום, ולכן הקנתה השליטה בהן ידע הלכתי חשוב ושימושי לחיי היום-יום, ואילו תחומי הידע האחרים היו ממילא נחלתם של מעטים – דיינים ורבני קהילות. נוסף על כך הספרות ביידיש כללה רק תקצירים של ספרות הלכתית והציעה לקוראיה את השורה התחתונה בלבד ללא המהלך הלמדני כולו. נשים שהתבססו על ספרות כזאת לא יכלו אומנם לפסוק במקרים יוצאי דופן שהתעוררו בהם שאלות חריגות, אך היא בהחלט

²⁴ על כך ראו: יעקב אלבוים, 'טוב כף נחת: הדרשה באשכנז ובפולין במאה ה-16 ובראשית המאה ה-17', בנימין זאב קדר (עורך), **התרבות העממית**, ירושלים תשנ"ו, עמ' 167–181; חוה טורניאנסקי, 'הדרשה והדרשה בכתב כמתווכת בין התרבות הקאנונית לבין הקהל הרחב', שם, עמ' 183–195.

ציידה את הנשים בכלים שאפשרו להן להכריע ברוב השאלות שהתעוררו לפנייהן בשגרה ולנהל את ביתן על פי ההלכה כמעט בלי צורך בתיווכם של פוסקים אחרים, ואליהם הן הפנו רק את השאלות החריגות, שהתעוררו לעיתים רחוקות.

שנית, מרבית הגברים היו בעלי ידע דל למדי לעומת הידע שהיה אפשר לצפות שירכשו. אומנם ההורים שהניחו בעריסת בנם כרך של גמרא כאשר ערכו לכבודו את טקס החול קרייש קיוו מן הסתם שבנם יגיע בבגרותו לשליטה ולהעמקה בתלמוד ובספרות הפסיקה ההלכתית הרחבה, אך למעשה, רק בנים מעטים הגשימו תקוות אלו של הוריהם. אומנם רובם המכריע של הנערים בחברה זו למד שנים אחדות – מאז היו בני חמש או אף פחות מכך, ובערך עד שמלאו להם שלוש עשרה – במערכת החינוך הפורמלית הנתונה לפיקוחה של הקהילה, כלומר בחדרים, למעט בנים למשפחות למדניות או אמידות שקיבלו חינוך תורני בביתם מאבותיהם או ממורים פרטיים.²⁵ עם זאת כבר באותם ימים מתחו רבים ביקורת נוקבת על סדרי הלימוד בחדרים, על שהלימוד אינו שיטתי, אינו מדורג די הצורך ואינו מתאים לרמתם של הילדים, וכן על רמתם הנמוכה של המלמדים.²⁶ יתר על כן, בחדרים למדו ילדים רבים, שהיו מצויים ברמות ידע והבנה שונות, ולפיכך זמן הלימוד שהוקדש בפועל לכל ילד בכל יום היה מועט למדי, ואת שאר הזמן הקדישו הילדים למשחק ולשעשוע. אם כן, גם אותם נערים שלמדו שנים אחדות במערכת החינוך הפורמלית של הקהילה יצאו ממנה בדרך כלל בעלי ידע בסיסי בלבד: יכולת קריאה ביידיש אך קריאה טכנית בלבד בלשון הקודש, ידע מקוטע וחלקי במקרא ובמשנה ולעיתים גם ידע ראשוני ומקוטע של הגמרא.

לאחר סיום לימודי היסוד בחדר פנה רק המיעוט מהנערים, בני שכבת תלמידי החכמים, שהיו על פי רוב גם בני המשפחות האמידות שיכלו לוותר על חלקם של בניהן בפרנסת המשפחה, ללימוד בישיבה. לימוד זה נמשך שנים אחדות והוקדש ללימוד התלמוד וספרות הפוסקים.²⁷ יתר הנערים שכחו מן הסתם בתוך זמן קצר את רוב תלמודם, ומה שנותר להם בעתיד היה – בדיוק כמו

²⁵ על הלימוד בחדרים ראו: יעקב כץ, **מסורת ומשבר: החברה היהודית במוצאי ימי הביניים**, ירושלים תש"ח, עמ' 217–223.

²⁶ מקורות רבים על כך ראו אצל חובב (לעיל, הערה 2), עמ' 429, בהערות.

²⁷ על הלימוד בישיבה ראו כץ (לעיל, הערה 25), עמ' 223–230.

לרוב הנשים – יכולת הקריאה בספרות היידיש. אבל גם הנערים שלמדו בישיבות לא הפכו בהכרח לתלמידי חכמים. רבים מהם עזבו את עולם הלימוד עם נישואיהם או שנים מעטות לאחר מכן, ועם השנים השתכח מהם תלמודם עד שלא יכלו עוד ללמוד מתוך הספרות הלמדנית הכתובה בלשון הקודש. בעבור ציבור זה חיבר ר' יעקב בן יצחק מיאנוב, מחבר **צאינה וראינה**, ספר דרשות נוסף לתורה, **מליץ יושר**, ואת כתיבתו ביידיש הסביר במילים האלה:

שהלימוד בעוונותינו הרבים מועט מאוד שלא כל אחד מבין לשונות קשות, וכשמישהו כבר רוצה מאוד ללמוד איננו יכול בגלל קשיי מחיה, בפרט אלה שהיו בחורים [=תלמידי ישיבה] לפני שהוא לוקח אישה, ואז מיד כשלקח אישה הוא משליך את התורה והופך לעם הארץ, וכאשר הוא מתבגר אז הוא מתחרט וכשהוא רואה ספר ביידיש מיד הוא קונה אותו וחושב לו: אלמד גם אני תורה.²⁸

אם כן, רק מיעוט שבמיעוט בגברים הגיע לרמת למדנות ניכרת ושמר על יכולת לימוד עצמאית מתוך המקורות שבלשון הקודש, ואילו רוב הגברים שכחו עם השנים את עיקר תלמודם ונותרו תלויים גם הם, בדומה לנשים, בספרות הדתית שנכתבה ביידיש 'בשביל הנשים ובשביל הגברים שהם כמו נשים באשר שאינם יודעים ללמוד הרבה', כדברי **ברנט שפיגל**, שנזכרו למעלה.

אומנם ההשקעה בחינוך הבנות בילדותן הייתה פחותה בהרבה מזו שבחינוך הבנים; רובן רכשו את לימודן בביתן, והקהילה לא השקיעה בחינוכן את המשאבים והמאמצים שהשקיעה בחינוך הבנים. הלימוד של הבנות גם נהנה מיוקרה פחותה בהרבה מזו של הבנים: חינוכן לא התיימר להנחיל להן קריאה שוטפת בלשון הקודש, שמעלתה רבה יותר משל היידיש ואשר הקריאה בה קשה יותר מן הקריאה ביידיש, שבה חלק מן האותיות נקראות כתנועות. בדרך כלל הן לא נחשפו לצורת הלימוד שהבנים נדרשו לה, המתבססת על מהלך של קושיה ותירוץ, וודאי שלא נחשפו לשיטת הפלפול, שהצריכה

²⁸ יעקב בן יצחק מיאנוב, **ספר מליץ יושר**, אמשטרדם תמ"ח, דף א ע"א. בעניין זה ראו גם דותן-אופיר (לעיל, הערה 18).

חריפות לוגית יוצאת מהכלל וזיכתה את לומדיה בשבחים ובמעמד חברתי. על פי רוב הן גם לא נחשפו למקורות שבלשון הקודש – ספרות המדרש, המשנה והגמרא, ספרות הדרוש, המוסר וההלכה – אלא לחיבורים מתווכים שהעבירו להן את הידע התורני באמצעות עיבודים בידיש, ספרים שיוקרתם הייתה פחותה בהרבה מזו של המקורות העבריים. עם זאת, מכיוון שהנשים בכללן קראו יידיש, ומשעה שספרות היידיש הציעה לקהל הרחב תרגומים ועיבודים בידיש לספרות התורנית שבלשון הקודש, הרי שהנשים יכלו בסופו של דבר להיחשף לידע תורני בהיקף נרחב, גם אם לרוב הוגשו להן המסקנות ללא המהלך הלמדני כולו.

ההבדל בין המקורות בלשון הקודש למקורות בידיש בא לידי ביטוי בדבריו של מחבר הספר **ברנט שפיגל**, שבהם הצטדק על שחיבר את ספרו בלשון העם ולא בלשון הקודש. בעקבות משל מן הגמרא המבחין בין דברי הלכה לדברי אגדה השווה המחבר, ר' משה הענוכש ירושלמי אלטשולר, את ההבדל שבין הספרות שבלשון הקודש לספרות בידיש להבדל שבין אבני חן למיני סדקית. שכרה של הספרות בלשון הקודש, בדומה לאבני חן, יוצא בהפסדה. היא אומנם יוקרתית ומיוחדת, אך בדיוק משום כך רק מעטים יכולים ליהנות ממנה. ואילו ספרות היידיש, כמו מיני הסדקית, נחשבת פחותה בערכה, אבל דווקא משום כך היא יכולה להועיל לרבים.²⁹

מכל מה שנאמר עד כה יוצא שהידע התורני שרכשו רוב הנשים לא היה פחות מזה שרכשו רוב הגברים.³⁰ יש להדגיש כמובן כי ציבור הנשים לא היה עשוי

²⁹ ברנט שפיגל (לעיל, הערה 6), דף יג ע"א. עוד על ההבדלים בין הספרות בלשון הקודש לספרות בידיש ראו: אבריאל בר לבב, 'בלשון כפליים: בין עולם הטקסטים הרבניים (בעברית) לעולם הקוראים (ביידיש) אצל רבי שמעון פרנקפורט מאמשטרדם', ישראל ברטל, גלית חזן-רוקם, אריקה טים ואחרים (עורכים), **חוט של חן: שי לחוה טורניאנסקי**, ירושלים תשע"ג, עמ' 95–122. בין השאר הצביע בר לבב על שספרות היידיש, הרבה יותר מהספרות בלשון הקודש, עסקה בהיבטים מעשיים.

³⁰ על הפער בין הדימוי למציאות בכל הנוגע להשכלת נשים וגברים בחברה המסורתית ראו: Shaul Stampfer, 'Gender Differentiation and Education of the Jewish Woman in Nineteenth Century Eastern Europe', *Polin*, 7 (1992), pp. 63–87. עוד בעניין זה ראו: איריס פרוש, **נשים קוראות: יתרונה של שוליות בחברה היהודית במזרח אירופה במאה התשע-עשרה**, תל אביב תשס"א, בפרט עמ' 62–74 (שם היא מצביעה על יתרונות שוליות ונחיתותו של חינוך הבנות בחברה המסורתית).

מקשה אחת וכי בין נשים משכבות חברתיות שונות היו פערים ניכרים במידת הידע התורני שלהן. מטבע הדברים, בנות למשפחות עניות שפרנסתן הייתה בדוחק לא היו בעלות השכלה רחבה. במשפחות כאלה, שבהן גם הבנים זכו לחינוך יסודי מינימלי בלבד, נדחק ערך הלימוד מפני צורכי הקיום היום-יומיים. הבנות אולי זכו אף הן בילדותן לחינוך בסיסי ורכשו את מיומנות הקריאה, אך רכישת ספרים נחשבה למותרות, הזמן היה נתון לעבודה – לעיתים כמשרתות בבתיהם של אחרים – והדעת לא הייתה פנויה לעסוק בעניינים שברוח.

הקריאה בספרות דתית רווחה אפוא בקרב בנות המעמד הבינוני והגבוה, שעתותיהן היו בידן. ככל שמשק הבית תוחזק על ידי משרתות רבות יותר, כך היה לבעלות הבית זמן רב יותר לעסוק גם בקריאה ובלמוד. מכל מקום, בנות המעמד הבינוני והגבוה הקדישו זמן לקריאה בספרי קודש לכל הפחות בשבתות ובחגים,³¹ והדעת נותנת שנשים רבות הקדישו לכך גם את הזמנים המיוחדים שבהם נשים קיבלו עליהן להימנע ממלאכה: בראשי חודשים, בחנוכה בזמן שהנרות דולקים, בימי ספירת העומר לאחר השקיעה ואף במוצאי שבתות.³² יש לציין גם כי תפוצתה הרחבה של ספרות דתית ביידיש שיועדה לנשים או גם לנשים בראשית העת החדשה מעידה בבירור על הקהל הנשי הרחב שהשתמש בספרות זו.

באופן טבעי, בנות למשפחות של תלמידי חכמים היו בעלות ידע תורני רב במיוחד. ראשית, מפני שערך הלימוד במשפחות הלמדניות נתפס כערך עליון, לחל כל בני המשפחה ואף השפיע על החינוך שניתן לבנות. שנית, מפני שבנות למשפחות אלו נחשפו ללימוד של הגברים בני הבית הן בשעת הלימוד הן בשיחות יום-יומיות שהתנהלו בבית הן בדרשות שהושמעו סביב שולחן

³¹ על לימוד של נשים בשבתות ובחגים ראו למשל ברנט שפיגל (לעיל, הערה 6), דף ג ע"א, דף יב ע"ב; שרה רבקה רחל לאה הורוויץ, **תחנה אמהות**, רוסייה תר"ה [סימנו של החיבור בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי R 8° 41A460, תחינות כרך ו, מס' 2, עמ' 6 (מספור שלי)]; ישראל היילפרין (עורך), **פנקס ועד ארבע ארצות: ליקוטי תקנות כתבים ורשומות**, ירושלים תש"ה, עמ' 157, סימן שס; דברי הסיום של ישראל-קורניליו אדילקינד לספר תהלים בתרגום ליידיש של ר' אליהו בחור (ונציה 1545), מובאים אצל חנא שמרוק, **ספרות יידיש: פרקים לתולדותיה**, תל אביב תשל"ח, עמ' 35.

³² ראו הר-שפי (לעיל, הערה 5), עמ' 48–59.

השבת והחג.³³ ואכן, תלמידי חכמים שהניחו אחריהם ספרי זיכרונות תיארו בהם רבות מבנות משפחותיהם באמצעות התארים 'מלומדת', 'משכלת' ו'חכמנית' והתייחסו לגדולתן בתורה של אחדות מהן.³⁴ גם דברי הזיכרון שהשתמרו על מצבותיהן של נשים שונות – שרבות מהן אינן מוכרות לנו ממקורות אחרים – נוגעים ללמדנותן ולגדולתן בתורה של הנפטרות. אלו לדוגמה הדברים שנכתבו על מצבתה של הרבנית פיגלא, בתו של המהר"ל מפראג: 'בבינה ערוכה שמורה, ופיה פתוח בחכמה, לשונה בחסד ותורה, למודה בדעת ובינה, בכל דינים דבהגמרא'.³⁵

מגוון מקורות מפליגים בגדולתן בתורה של נשים נוספות. הרב יאיר בכרך סיפר כי קרא לספרו ההלכתי **חוות יאיר** על שם סבתו חוה, שהייתה ראוייה לכך הן בשל ייחוסה הן בשל למדנותה, 'שהייתה יחידה במינה בתורה'. היא חידשה פירושים על ספרי המקרא, על פירושי התפילות, על פירושי רש"י ועל מדרש רבה, ולעיתים אף חלקה על פרשנים קדומים 'ופירשה באופן אחר שכל השומע יבחין שהדין עמה [...] וכמה פעמים שנתחבטו בדבר גדולי הדור ובאה היא והושיטה בקנה'.³⁶ הרב יוסף יוזפא הכהן, בנו של הרב יהושע פלק כ"ץ, הפליג בשבח למדנותה של אמו, הרבנית מרת בילה:

ואחר התפילה לא שם נפשה לשום דבר בטלה, רק מחיל אל חיל עוסקת בתורה, פרשה של ימי השבוע עם פירוש רש"י ושאר מפרשים. כידוע לכל תלמידי אבי מורי ורבי ז"ל מאוכלי שולחנו, שתמיד היו פוטרין השלחן בדברי תורה, היתה אוזרת כגבר חלציה במשא ומתן הדברי תורה, ולפעמים אשר המציאה מדעתה איזה פשט

³³ על נוכחותן של ילדות ונערות בסביבתם של לומדי תורה ראו למשל מגלת ספר לר' יעקב עמדין (לעיל, הערה 21), עמ' 53; **ספר יש מנחילין לר' פנחס קצנלבוגן** [מהדורת יצחק דב פעלד, ירושלים תשמ"ו, עמ' קסב]; טורניאנסקי (לעיל, הערה 20), עמ' 114–115; **זכרונות ר' דב מבוליחוב (תפ"ג-תקס"ה)** [מהדורת מרק ווישניצר, ברלין תרפ"ב, עמ' 44].

³⁴ ראו מגלת ספר לר' יעקב עמדין (לעיל, הערה 21), עמ' 10, 58, 66, 100, 110, 151; יש מנחילין, שם, עמ' נב, פא, צד, צט, ק, קיד, קמט, קסג, קפא, רנו.

³⁵ אוטו מונלש (עורך), **כתובות מבית העלמין היהודי העתיק בפראג**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 302–303, מצבה 199 משנת שפ"ט.

³⁶ יאיר בכרך, **ספר שאלות ותשובות חוות יאיר** [מהדורת שמעון בן-ציון הכהן קוטס, רמת גן תשנ"ז, עמ' 14–15].

מתוק מדבש נופת תטופנה שפתותיה. ובפרט בדיני נשים ובהלכות
 נידה היתה בקיאה כמעט כאחד מבעלי הוראה.³⁷

עוד ציין הרב כי אמו הבחינה בשתי טעויות שרווחו במנהגי הנשים הקשורים
 להדלקת נרות ביום טוב בזכות הבנתה המעמיקה בהלכה.

למדנותן של נשים אלו העניקה להן את הכוח לעמוד כשוות לפני גברים
 למדנים ולהביע את דעתן. מרת חוה חלקה על פירושים של מפרשים קדומים,
 ומרת בילה 'אזרה כגבר חלציה' ואמרה דברי תורה בנוכחות תלמידי החכמים
 שסעדו עם בני המשפחה לשולחן. המהרש"ל אף סיפר על אחת האימהות
 הקדומות במשפחתו שלימדה בעצמה תורה בחורי ישיבה גדולים: 'אותה
 הרבנית מרת מרים הנ"ל נוחה עדן תפסה ישיבה כמה ימים ושנים, וישבה
 באוהל וילון לפנייהם ואמרה הלכה לפני בחורים מופלגים'.³⁸

למדנותן של נשים אחרות, מעטות אומנם, ניכרת מחיבורים שכתבו הן עצמן,
 ומהן נזכיר כאן שתיים בלבד. האחת, שאף ידועה בכינוי 'הסופרת היהודייה
 הראשונה', היא רבקה בת מאיר טיקטינר, שחיברה בסוף המאה השש עשרה
 או בראשית המאה השבע עשרה את ספר המוסר לנשים **מינקת רבקה** וכן
 שיר שבח לקב"ה ביידיש, שיועד לשירה בשמחת תורה. הספר **מינקת רבקה**
 משקף ידע תורני עשיר לצד יכולת מרשימה של פיתוח דרשות במבנה של
 קושייה ותירוץ, ככל הנראה פרי היכרותה עם ספרות דרשנית ופרי ניסיונה
 כדרשנית בעצמה, שכן מי שהוציא לאור את ספרה כינה אותה 'האישה
 החשובה הרבנית הדרשנית',³⁹ ועל מצבתה נכתב: 'הייתה דורשת יום וליל
 לנשים בכל קריה נאמנה'.⁴⁰ מסתבר גם כי רבקה בת מאיר שלטה היטב בלשון
 הקודש, שכן רוב החיבורים שהיא מצטטת בספרה נכתבו בלשון הקודש.⁴¹

³⁷ יוסף יוזפא כהן, 'הקדמה לפרישה ודרישה לטור יורה דעה', **ארבעה טורים השלם**,
 ירושלים תש"ן.

³⁸ שלמה בין יחיאל לוריא, **שרת מהרש"ל**, ירושלים תשל"ז, סימן כט, בהגהה.

³⁹ רבקה בת מאיר טיקטינר, **מינקת רבקה**, פראג שס"ט, שער הספר.

⁴⁰ מונלש (לעיל, הערה 35), עמ' 161, מצבה מס' 61 משנת שס"ה.

⁴¹ על רבקה בת מאיר ראו: חנא שמרוק, 'הסופרת היהודית הראשונה בפולין – רבקה בת
 מאיר טיקטינר וחיבוריה', **גלעד**, ד-ה (1978), עמ' 13–23; יעל לוי, **שמחת תורה ליד
 לרבקה טיקטינר**, ירושלים תשס"ה; ימימה חובב, "אישה צדקת מגדלת איש צדיק" –
 רבקה בת מאיר טיקטינר וספר "מינקת רבקה", **מסכת**, יד (תשע"ט), עמ' 99–134.

אישה למדנית אחרת, בת המאה השמונה עשרה, היא לאה הורוויץ, שתוארה בזיכרונותיו של הסוחר דב בער מבוליחוב – מי שלמד בילדותו תורה אצל אחיה של לאה – 'מלומדת מפורסמה' השולטת היטב בדברי הגמרא ובפירוש רש"י על הגמרא.⁴² לאה הורוויץ חיברה תחינה יוצאת דופן לנשים, שכן היא כתובה לא רק בידיש אלא גם בלשון הקודש – היא כוללת חלק עברי ואפילו חלק בארמית – ומשקפת אף ידיעות בתחום הקבלה.⁴³

נשים אלו, וכמותן גם נשים אחרות שיצרו יצירה ספרותית או תרמו לתהליך היצירה הספרותית בדרכים מגוונות – כגון בהעתקה, בהכנה לדפוס ובהוצאה לאור – היו כמובן היוצאות מן הכלל, ואין בהן כדי להעיד על הכלל.⁴⁴ אך אי אפשר להתעלם מחשיבותן הרבה למצבן של כלל הנשים בחברה האשכנזית המסורתית. ראשית, מכיוון שהן שימשו דגם ללמדנות נשית, שגם נשים אחרות, אף כאלה שלא הגיעו לרמתן, יכלו לשאוף ולחתור אליו. שנית, מפני שכפי שנראה בהמשך, בזכות למדנותן יכלו נשים אלו אף להפוך לשכבה של מנהיגות נשית בעבור יתר הנשים בקהילה.

ידע הוא כוח

ההיסטוריון שאול שטמפפר, שדן במעמדה של האישה היהודייה בחברה המזרח אירופית במאה השמונה עשרה והתשע עשרה, העלה את השאלה אם הייתה המשפחה היהודית בחברה זו פטריארכלית, ובשונה מן הדימוי המקובל משיב על השאלה תשובה שלילית. בעקבות מישל רוזלדו הוא מבחין בין סמכות פורמלית לבין כוח ממשי וקובע כי בשעה שהגבר היה האחראי לביצוע הטקסים הדתיים בבית ונהנה מיוקרה וממעמד רשמי כראש המשפחה, למעשה האישה היא שחלשה על תחומי החיים החשובים בבית

⁴² זכרונות ר' דב מבוליחוב (לעיל, הערה 33), עמ' 44.

⁴³ תחנה אמהות (לעיל, הערה 31). על לאה הורוויץ ראו וייסלר (לעיל הערה 19), עמ' 104–125.

⁴⁴ על נשים נוספות שחיברו תחנות לנשים ראו וייסלר, שם. על מעורבות נשים בהוצאה לאור של ספרים ראו: אברהם מאיר הברמן, **נשים עבריות בתור מדפיסות, מסדרות, מוציאות לאור ותומכות במחברים**, ברלין תרצ"ג; אברהם מ' הברמן, 'נשים מעתיקות', **קרית ספר**, יג (תרצ"ו–תרצ"ז), עמ' 114–121; אברהם יערי, 'נשים במלאכת הקודש', **מחקרי ספר**, ירושלים תשי"ח, עמ' 256–302; חוה טורניאנסקי, 'מיידלעך אין דער אַלטיידישער ליטעראַטור', **יידישע פּילאָלאָגיע: יובל שריפט לכבוד עריקא טים**, טובינגן 1999, עמ' 7*–20*.

ובמשפחה. כוחה של האישה המסורתית נבע הן מתפקידה המרכזי בניהול הבית הן ממעורבותה הרבה בפרנסת המשפחה הן מן הידע ההלכתי הרב שהיה ברשותה ואשר מכוחו הגיעה להכרעות הלכתיות יום-יומיות בתחום האישות, הכשרות והשבת.

שטמפפר מדגיש כי רוב הגברים בחברה המסורתית חסרו ידע בסיסי בהלכה, שכן לימוד ההלכה לא היה חלק מן הלימוד בחדרים, וגם בישיבות הוקדש עיקר הלימוד לתלמוד ולמפרשיו. לפיכך רק שכבה צרה ביותר של גברים, אלו שהוכשרו להיות רבנים ומורי הוראה, היו בעלי ידע הלכתי של ממש, ואילו הנשים, שכאמור נדרשו להכרעות הלכתיות יום-יומיות לשם ניהול הבית, היו בעלות ידע הלכתי רב שספגו באופן טבעי מצפייה באימהותיהן.⁴⁵

דבריו של שטמפפר יפים גם לחברה האשכנזית בכללה וגם לכל תקופת העת החדשה המוקדמת. רבות מן הנשים בחברה זו היו שותפות בפרנסת המשפחה, והדבר תרם למעמדן במשפחה ובחברה.⁴⁶ כוחן של הנשים התחזק גם בשל הידע ההלכתי הרב שהיה להן. אומנם עיקרו של הידע הזה אכן הונחל להן באופן טבעי ולא פורמלי, מצפייה באימהותיהן וממסורת בעל פה שקיבלו מהן, אך אין ספק כי העובדה שנשים אלו היו אורייניות ושהייתה להן גישה לספרות דתית בכלל ולספרות הלכתית לנשים בפרט חיזקה את כוחן אף יותר.

⁴⁵ Shaul Stampfer, 'Was the Traditional East European Jewish Family in the Recent Past Patriarchal?' *Families, Rabbis and Education: Traditional Jewish Society in Nineteenth-Century Eastern Europe*, Portland 2010, pp. 121–141
שטמפפר מתבסס על: Michelle Zimbalist Rosaldo, 'Woman Culture and Society: A Theoretical Overview', Michelle Zimbalist Rosaldo and Louise Lamphere (eds.), *Woman Culture and Society*, Stanford, California, 1974, pp. 17–42

⁴⁶ על מעורבות נשים בכלכלה ראו: משה רוסמן, 'להיות אישה יהודיה בפולין-ליטא בראשית העת החדשה', ישראל ברטל וישראל גוטמן (עורכים), **קיום ושב: יהודי פולין לדורותיהם**, חלק ב: חברה, רבות, לאומיות, ירושלים תשס"א, עמ' 426–434. על מעורבות נשים בפרנסה בחברה האשכנזית בימי הביניים ראו גרוסמן (לעיל, הערה 5), עמ' 198–206.

עמדתי למעלה על משמעותה החברתית של פסיקת המהרי"ל, שהתנגד לכתובת ספרות הלכתית לנשים, ועל שהתנגדות זו ביקשה לשמר את התלות של הנשים בסמכות הגברית. והנה, תפוצתה הרחבה של ספרות דתית לנשים בראשית העת החדשה גרמה לתופעה ההפוכה: להתחזקות עצמאותן וכוחן של הנשים. כאמור, לרוב הנשים לא הייתה גישה – גם לא באמצעות תרגומים ליידיש – לספרות ההלכתית הקנונית של המשנה, הגמרא וכן הלאה, אלא רק לתקצירים שהציעו את ההלכה למעשה. נוסף על כך, כאמור, נחשפו רוב הנשים לתחומי האיסור וההיתר שבהלכה ולא לתחומים אחרים של עולם ההלכה. אבל די היה באלו כדי לאפשר לנשים להתמצא ברוב השאלות ההלכתיות שהתעוררו בפניהן בשגרת החיים של ניהול משק הבית.

מחברי הספרים ההלכתיים לנשים ומדפיסיהם אכן התלבטו בין הצגתם כמקור ידע מספק לבין רצונם שלא לפגוע בסמכותם ובמעמדם של הרבנים והפוסקים. הם הדגישו אפוא את חשיבות הלימוד של נשים מתוך הספרות ההלכתית וקבעו כי לימוד כזה יכול לתת לאישה מענה על רוב השאלות המתעוררות במצבים רגילים. כבר בשנת 1589 קבע יצחק בן אהרן מפרוסטיץ, המדפיס מקרקוב: 'גם נשים חייבות ללמוד, דהיינו החומש, התנ"ך, כל הלכות טומאה וטהרה ואיסור והיתר, טוב כמו הגברים'.⁴⁷ ר' בנימין אהרן סלניק התרה בקוראות ספרו לחזור וללמוד בספר ולהיות רגילות ובקיאות בו, כי בכך תלוי העולם הבא שלהן,⁴⁸ וקורניליו אדילקינד קבע כי אישה שלמדה מתוך הספר שהדפיס שקולה למי שלמד את כל הדינים בגמרא.⁴⁹ הגדיל לעשות מדפיסו של **סדר מצוות הנשים** לר' בנימין אהרן סלניק, שבפתח מהדורת באזל 1602 קבע, אולי משיקולים מסחריים, כי הספר יכול אפילו לבוא במקומו של רב: 'שהיא תדע היטב את המצוות שלה ולא תצטרך לשאול על כך רב'.⁵⁰

⁴⁷ בהקדמתו לספר **מגילת אסתר** (מהדורה עברית-יידיש), מובא אצל: חנא שמרוק, **ספרות יידיש בפולין**, ירושלים תשמ"א, עמ' 89.

⁴⁸ בנימין אהרן בן אברהם סלניק, **סדר מצוות הנשים**, קראקא של"ז, פתיחת המחבר, וכן סימן קלט.

⁴⁹ **מצוות הנשים**, ויניציאה ש"ב, חתימת המדפיס.

⁵⁰ בנימין אהרן בן אברהם סלניק, **סדר מצוות הנשים**, באזל ש"ב, הקדמת המדפיס, דף ב ע"ב. וראו על כך גם: אגנס רומר-סגל, **ספרי מצוות הנשים ביידיש במאה ה"ז**, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ט, עמ' 20.

אומנם ספרי המצוות לא התיימרו לשמש תחליף לפנייה לרבנים, ומחבריהם הזכירו מקרים של ספק וכן שאלות בלתי שגרתיות המחייבים פנייה של האישה לרב,⁵¹ אך הם בהחלט הרחיבו את מקורות הידע של האישה ממסורת שבעל פה לספרים כתובים והעצימו את הידע ההלכתי שעמד לרשותה ואת יכולתה להכריע בכוחות עצמה בשאלות הלכתיות רבות, ובכך צמצמו את תלותה בממסד הרבני הגברי.

עדות למציאות זו וגם חוסר נחת ממנה משתקפים בדברי ספר המוסר **ברנט שפיגל**, שנכתב בסוף המאה השש עשרה, כאשר מגמת פרסום ספרי המצוות לנשים הייתה בשיאה. בפרק שדן בענייני נידה הוא מציין שאינו מרחיב בהלכות לפרטיהן כיוון שפירוט בעניין זה כבר מצוי בספרו של ר' אליעזר מפרנקפורט, שראה אור בדפוס וכל אדם יכול לרוכשו. עם זאת הוא מסתייג משימוש של הנשים בספרות ההלכתית העומדת לרשותן וקובע:

אלא שאני מבקש מכל הנשים האדוקות ויראות ה', שגם אתן לא תקבעו ולא תפסקו לפי זה, ולא תטמאו או תטהרו במקום שיש ספק, כי כל טובתנו טמונה בזה. וחכמינו אינם סומכים על הנשים לפסוק דינים, וכתבו שכל מי שמלמד את בתו תורה כאילו לימד אותה תפלות, כלומר לעבוד לעבודה זרה, כי אין להן השכל להשוות דבר אחד למשנהו או להבין משהו לעומק. והן עלולות לטהר את הטמא או לטמא את הטהור, שגם זה חטא גדול כפי שאכתוב [...] וכאשר אישה מסתכלת ובא לידיה משהו זר [=חריג] [...] אז אל תתנו להבנה ולתבונה שלכן להכשיל אתכן, ואפילו אם אתן מוצאות באיזה ספרון לנשים 'טהור' או 'טמא' אל תנהגו לפי זה. שלמה אמר: 'על בינתך אל תישען'. אולי אתן חושבות שאתן מבינות, ואינכן מבינות. לכן אסור לאף אישה לפסוק. קחי יהודייה זקנה, נבונה, ושלחי אותה לרב שלמד את הדינים ויודע לומר על זה טהור או טמא, לפי שדינים גדולים תלויים בהלכות נידה. במסכת אבות אמר ר' אליעזר בן חסמא: 'נידה הן גופי הלכות', כלומר הלכות גדולות, שצריך תחילה ללמוד, ולפסוק מתוך מחשבה רבה.⁵²

⁵¹ סדר מצוות הנשים, שם, סימן קלט; מצוות הנשים (לעיל, הערה 49), סימן לו.

⁵² ברנט שפיגל (לעיל, הערה 6), דף קכד ע"ב – קכה ע"ב.

לכאורה שיקוליו של מחבר **ברנט שפיגל** הם למדניים-הלכתיים ונובעים מן החשש לטיבה של ההלכה שיכריעו מי שנתפסות בעיניו חסרות ידע וכישורים אינטלקטואליים מתאימים לפסיקה. עם זאת ממקומות אחרים בספר עולה כי התנגדות זו לעצמאות רבה מדי של נשים בתחום ההלכה נבעה גם משיקולים חברתיים. באחד הפרקים מתח המחבר ביקורת על המצב החברתי הקשה בדורו ועל התערערות סדרי החברה והמשפחה התקינים. בין השאר כתב את הדברים האלה:

יש נשים המתפארות תמיד: 'אני עושה הכול טוב ולעולם לא רע', ולומדות לומר 'אדרבא'. כשאומרים להן: 'מה שאת עושה זה רע', היא אומרת – 'אדרבא, זה טוב'. ואומרת, 'כל המידות הטובות אינן באף אדם כמו שאצלי' [...] ואינן סוטות מן הדרך מפני שום אדם, לא אחורה ולא קדימה, גם אם הוא זקן. ונכנסות לתוך דבריהם של הגברים, ואומרות 'לא' כאילו הם משקרים, ומביישות אותם. יש עוד משהו יותר גרוע. הן רוצות לפסוק באיסור והיתר ובענייני נשים, ואומרות – 'כך ראיתי זאת', וקלות גדולה באה מזה. וכל מה שבעבר נחשב לבושה, היום לא מחזיקים זאת כך. לכן אתן, נשים חסידות ויראות ה', אל תחזיקו בהרגל הרע, והרגילו לכך גם את ילדיכן ואת כלותיכן. אני מקווה שאלו הם סימני משיח, ככתוב במסכת סנהדרין, [ש]ר' נהוראי לימד שבימי משיח יביישו הצעירים את הזקנים ויהיה על הזקנים לקום לפני הצעירים.⁵³

מחבר **ברנט שפיגל** זיהה אפוא את דעתנותן של בנות דורו ואת נטייתן לפסוק הלכה לעצמן כאחד מחוליי הדור, שבו עמי הארצות אינם נשמעים לתלמידי החכמים, הצעירים אינם נשמעים למבוגרים והנשים אינן נשמעות לגברים. גם במקום אחר כרך את חוסר הכבוד שמפגינות לדעתו הנשים כלפי המבוגרים עם העובדה שהן 'מדברות בדיני איסור והיתר'.⁵⁴ אומנם יש לזכור כי **ברנט שפיגל** עצמו הוא חיבור שביקש להנחיל לנשים ידע תורני רב ובכך למעשה תרם לחיזוק מעמדן בחברה, אך גם מחברו הסתייג מפתחה מוגזמת

⁵³ שם, דף ז ע"ב – ח ע"א.

⁵⁴ שם, דף נו ע"א. גם בדף ע ע"א, אגב העיסוק בדיני כשרות, קובע **ברנט שפיגל** כי שום אישה אינה יכולה לקבוע בעצמה מהו השיעור שבו בטלים בשר וחלב זה בזה בשישים, ובכל מקרה ומקרה עליה לשאול את הרב.

של שערי הידע ההלכתי בפני הנשים, ובכך הוא משקף עמדה דיאלקטית של האליטה הרבנית בראשית העת החדשה באשר ללמדנותן של נשים: עמדה שכרוכות בה זו בזו ההכרה בצורך להרחיב את השכלתן של הנשים, ובכך להגביר את כוחן כציבור אורייני, עם החשש מפני ערעור סדרי החברה ופגיעה בסמכותה של העילית הרבנית עקב כך.

בסעיפים הבאים אעמוד על האופן שבו בא לידי ביטוי כוחן של הנשים, שנבע בין היתר מן הידע התורני שרכשו, הן בזירה הביתית המשפחתית הן בזירה הציבורית הקהילתית.

כוח נשי בבית

בהתאם להבחנה שהזכרנו למעלה בין סמכות לבין כוח, ניתנה הסמכות על ענייני הדת בבית בידי של הגבר, שנתפס כראש המשפחה. חיבורים רבניים שונים התרו בגברים שיהיו בקיאים בהלכות הקשורות בניהול הבית, ילמדו אותן את יתר בני הבית – הנשים, הילדים והמשרתים – יעקבו תדיר אחר האופן שבו מקיימים אלו את ההלכה ויוכיחו אותם כאשר הם חורגים ממנה. כך לדוגמה הורה ר' אברהם הלוי הורוויץ לבני משפחתו בחיבור **יש נוחלין**, צוואה שבה הנחיל לילדיו דברי מוסר:

אמרו חכמי המשנה ג' דברים צריך אדם לומר בתוך ביתו ערב שבת עשרתם ערבתם כו' [...] למדו לבני ביתכם הלכות נידה וחלה ואיסור והיתר ושאר דברים הנוהגים בתוך הבית, פן יאכילו להם או לבני ביתם דבר איסור. ותזהירו גם כן בני ביתכם שיעשו מלאכה דהיינו אפיייתם ובישולם לצורך שבת במהירות ובזריזות, כדי שיקבלו עליהם את השבת בעוד היום גדול.⁵⁵

בדומה לכך קבע ר' זכריה בן יעקב סימנר: 'וילמוד [האיש] הדינין הנוהגים בביתו דיני נידה וקצת מאיסור והיתר ומליחת הבשר'.⁵⁶ על פי מקורות אלו נדרשו הגברים לדעת על בורין גם הלכות הקשורות לנשים קשר מובהק, כהלכות נידה, וכן הלכות הקשורות לתפקידים שהחברה המסורתית ייחדה

⁵⁵ אברהם הלוי הורוויץ, **יש נוחלין**, פראג שע"ה, דף טז ע"ב.

⁵⁶ זכריה בן יעקב סימנר, **ספר זכירה וענייני סגולות**, המבורג תס"ט, דף יח ע"א.

לנשים, כגון הכשרת הבשר ובישול. אלא שבפועל, כפי שהזכרתי למעלה, מעטים היו הגברים ששלטו בהלכות אלו, והידע ההלכתי הדרוש לניהול משק הבית היה נתון כמעט במלואו בידיהן של הנשים. מציאות זו משתקפת בדרשה הבאה המובאת בספר **צאינה וראינה**, המתובלת בלא מעט הומור:

'ויאמר האדם, האשה אשר נתת עמדי היא נתנה לי מן העץ ואוכל' (בראשית ג, יב) [...] ועוד תירוץ הוא [ש]אדם הצטדק: הקב"ה נתן לאיש אישה שתעזור לו, כי האיש חייב ללמוד תורה. ועל האישה לבשל ולהכין את האוכל ולנהל את ענייני הבית. והאיש אינו צריך לשאול מה היא עושה או מבשלת, ואינו צריך לשאול האם היא מבשלת כשר או לא. הוא חייב להאמין לה. לכן אומר הפסוק: 'האשה אשר נתת עמדי' לעזרה, היא שנתנה לי לאכול. אינני מחויב לשאול איזה תפוח היא נותנת לי. חשבתי שזה תפוח אחר.⁵⁷

מציאות זו, של גברים הסומכים בעיניים עצומות על הנשים שתנהלנה את הבית על פי כללי ההלכה, עולה בקנה אחד עם ההנחיות הרבות המופנות לנשים במגוון ספרי מוסר ובתקנות מכל מיני קהילות שיקפידו על כשרות האוכל המתבשל בביתן, על עבודתן של המשרתות הגויות החשודות בבישול שאינן על פי כללי ההלכה, על כשרות האוכל הנקנה אצל גויים, על שמירת השבת בבית, על תפירת הבגדים בהתאם להלכות שעטנז וכן הלאה.⁵⁸

אפילו המהר"ל, שהתנגד ללימוד הלכה שיטתי של נשים, הכיר בחובת הנשים לדעת על בורין את ההלכות הנוגעות לניהול הבית כדי שידעו איך לנהוג בחיי היום-יום: 'דחייבת תדיר וכל צרכי הבית על פיה, דחייבת לידע ולהתעסק'.⁵⁹ באחת מתשובותיו אף קבע בנוגע לתחום ספציפי זה של הלכות 'השייכות לנשים' כי לא רק שהנשים חייבות ללומדן אלא שלימוד כזה אף נחשב ללימוד

⁵⁷ יעקב בן יצחק מיאנוב, **צאינה וראינה**; **חמשה חומשי תורה בלשון אשכנז**, באזל שפ"ב, דף ז ע"א.

⁵⁸ ראו למשל ברנט שפיגל (לעיל, הערה 6), דף סו ע"ב – סז ע"ב; מינקת רבקה (לעיל, הערה 39), דף ז ע"א–ע"ב; יוסף יוזפא האן נויירלינג, **ספר יוסף אומן**, פרנקפורט דמיין תפ"ג, דף קסג ע"א, דף קצז ע"ב – קצח ע"א; פנקס ועד ארבע ארצות (לעיל, הערה 31), עמ' 16, סימן מה, עמ' 17, סימן מט.

⁵⁹ שו"ת מהר"ל החדשות (לעיל, הערה 8), סימן צג.

תורה של ממש.⁶⁰ מסתבר גם כי חכמים ופוסקי הוראה במהלך ימי הביניים ובראשית העת החדשה הכירו בתוקף הידע ההלכתי של הנשים, שרכשו בדרך של מסורת חיה, ובמקרים שנוצר פער בין ההלכה הפסוקה בבית המדרש לבין מנהגן של הנשים על פי המסורת שבידן, העדיפו דווקא את האחרון בנימוק זה: 'הנח להן לבנות ישראל, אם אינן נביאות הן, בנות נביאות הן'.⁶¹ כוחן של הנשים בידיעת ההלכות הנוהגות בבית ואף בעיצוב הנוהג ההלכתי מבוטא היטב בדבריו של חוקר ההלכה ישראל משה תא-שמע בעניין מנהג כיסוי העיניים בשעת הדלקת נרות שבת: 'מנהג הנשים בעניין זה, כבעניינים אחרים הנוגעים לנשים, לא נקבע על ידי מורי ההוראה, אלא מורי ההוראה הם שהתאימו עצמם למנהגיהן, ופירשו אותם על פי דרכם'.⁶²

כוחן של הנשים בבית לא נבע אפוא רק מחלקן בפרנסת המשפחה ומאחריותן לניהול הבית מבחינה חומרית, אלא גם מכך שהן היו האחראיות לניהול משק הבית על פי כללי ההלכה. לכך נוספה גם התפיסה שרווחה בחברה המסורתית כי מתפקידיה של האישה לדרבן את הגבר לעסוק בתורה ולחנך את בניה לתורה ולמצוות. אין ספק כי גם בתחומים אלו תרמה אוריינותן של הנשים וגישתן לספרות דתית תרומה נרחבת לחיזוק כוחן ומעמדן. אין פלא אפוא כי לצד חיבורים רבניים רבים מתקופה זו שבהם באים לידי ביטוי דימויים שליליים של האישה ורעיונות הממעיטים בערכה הרוחני, מורשת רעיונות ממקורות חז"ל ומן המקורות הרבניים הימי-ביניים, אפשר למצוא גם ניצני שינוי, קרי חיבורים המפליגים בערכה של האישה ובחשיבות תפקידיה בעיצובו הדתי והרוחני של הבית.⁶³

בין מקורות אלו אפשר להצביע על דבריו של ר' חיים בן בצלאל, החריגים בכך שאינם רק עומדים על ערכה של האישה בבית אלא אף מציגים את מערכת היחסים שבין בני הזוג במשפחה כחסים שוויוניים ממש:

⁶⁰ שם, סימן מה.

⁶¹ על פי דברי הבבלי, פסחים סו ע"א.

⁶² ישראל משה תא-שמע, 'כיסוי העיניים בעת הדלקת נר שבת', מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 183, הערה 4.

⁶³ ראו למשל ברנט שפיגל (לעיל, הערה 6), דף יט ע"ב – כב ע"א.

נמצא לפי זה ששניהם הם אדונים ושניהם משועבדים זה לזה עד שכמעט שאין להפריש ביניהם שהוא קונה אותה לשפחה על ידי כסף קידושי' והיא קנתה אותו לעבד על ידי הנדוניה שהכניסה לו. ואפשר שזהו כוונת מאמר 'זכור ושמור בדיבור אחד נאמר' שהוא רמז למה שאמרנו כי זכור כנגד האיש הזכר [...] ושמור כנגד הנקיבה [...] ושניהם בדיבור אחד נאמרו להגיד ששניהם כגוף אחד עד שכמעט שאין להפריש ביניהם לפי שאין דין קדימה ביניהם [...] ולפעמים שהאיש טפל אל האישה כאברהם שהיה טפל אצל שרה אשתו שנאמר [בראשית כא, יב] כל אשר תאמר אליך שרה שמע בקולה.⁶⁴

גישה זו, המעצימה את כוחה של האישה ורואה בה את הגורם המרכזי בעיצובו הדתי של הבית, חלחלה מטבע הדברים גם לכתיבתן של נשים באותה תקופה. הדרשנית רבקה בת מאיר טיקטינר מדגישה רעיון זה פעמים רבות בספרה **מינקת רבקה**. כך לדוגמה היא מציינת כי הטיותיה של המילה 'בניין' מופיעות פעמים רבות בקשר לנשים, בין השאר בתיאור בריאת האישה באמצעות הפועל 'וייבן', לעומת תיאור בריאת האיש באמצעות הפועל 'וייצר', שכן על האישה מוטל התפקיד לדאוג לבנייתו של הבניין הנצחי:

קשה לי, מדוע באשר לאישה נקט לשון בניין, ובאשר לאיש נקט לשון 'וייצר'? אלא נראה לי שעיקר הבניין תלוי באישה, כפי שכתבתי למעלה. אנחנו גם לומדים זאת משרה אמנו, שאמרה לאברהם כשנתנה לו את הגר: 'אולי איבנה ממנה'. גם היא השתמשה כאן בלשון בניין כי גם היא רצתה לבנות את העולם. לכן גם רחל דיברה בזאת הלשון: 'אולי אבנה גם אנכי', בדיוק כשם ששרה זכתה. לכן אנו גם אומרים בשבע ברכות [החתונה] 'והתקין לו ממנו בניין עדי עד', ופירושו שהשם יתברך רוצה שהאדם יכוון את מחשבתו בבניין הנצחי, רוצה לומר: הילדים, זה אחר זה, או שהכוונה לנשמה שהבניין שלה הוא בעולם הבא, לנצח.⁶⁵

⁶⁴ חיים בן בצלאל, **ספר החיים**, קרקוב שנ"ג, דף יד ע"ב – טו ע"א. אומנם יש להדגיש כי לצד דברים מהפכניים אלו מרבה ר' חיים בן בצלאל לחזור גם על דימויים שליליים של האישה בעקבות מקורות קדומים, וראו בעניין זה חובב (לעיל, הערה 2), עמ' 95–99.

⁶⁵ מינקת רבקה (לעיל, הערה 39), דף ה ע"א.

מרחיקי לכת עוד יותר הם דבריה של לאה הורוויץ שנזכרה למעלה ואשר נודעה בימיה כ'מלומדת מפורסמה'. בהקדמתה לתחנה אמהות שחיברה היא דנה בין היתר בהיררכיה שבין בני הזוג. היא אומנם פותחת בקביעה העקרונית, הנשענת על דברי חז"ל, ולפיה אין לך 'אישה כשרה אלא זו העושה רצון בעלה', אך לאחר מכן היא עוברת לדון בדברי הגמרא שלפיהם האישה 'זוכה' בחיי העולם הבא בזכות שהיא מביאה את בניה לבית הכנסת ומחכה לאישה עד שהוא שב מבית המדרש.⁶⁶

הורוויץ מקשה על כך וטוענת שאי אפשר לצמצם את מעשיהן הדתיים של הנשים לתחום צר זה, שהרי גם הן חייבות במצוות רבות, והפער בין מספר המצוות שהן חייבות בהן לבין מספר המצוות שגברים חייבים בהן אינו גדול כל כך. את הקושי היא מתרצת על פי פירוש ברטנורא למשנה, המוכיח כי בעברית פירוש המילה 'זכות' הוא גם 'ניצחון'. על פי פירוש זה היא קובעת כי שאלת הגמרא אינה בעבור מה זכות הנשים בשכר אלא באילו נסיבות מנצחות הנשים את אישיהן וגוברות עליהם. וכאן היא משיבה תשובה מפתיעה ביותר. לדבריה, דווקא בכל ענייני העולם הזה, כלומר בעניינים גשמיים וחומריים, ידו של הגבר צריכה להיות על העליונה, 'מה שאין כן בענייני העולם הבא: וניצחו לבעליהן. שאם הבעל רוצה לבטל מדברי תורה או לבטל בניו, אזי תבוא עליה ברכה אם מנצחת אותו'.⁶⁷

דבריה של הורוויץ יוצרים היפוך מפתיע לעומת התפיסה המסורתית, הרואה באישה את האחראית לתחום החומר ובאיש את האחראי לתחום הרוח. היא טוענת כי דווקא בענייני העולם הזה ראוי הגבר להיות שורר בביתו, ועל האישה הכשרה לעשות את רצונו. ואולם בענייני העולם הבא, כלומר בכל מה שנוגע להנהגתו הדתית של הבית ולעיצוב דמותו הרוחנית, האישה רשאית ואף חייבת לנצח את האיש ולכפות עליו – אם כשל – ללכת בדרך התורה.

רבקה בת מאיר טיקטינר ולאה הורוויץ, שתי נשים יוצאות דופן במידת למדנותן, מבטאות עמדה שהיה אפשר למצוא לה באותה תקופה ביטוי גם בספרות הרבנית הגברית, ולפיה יש לאישה תפקיד מרכזי בעיצוב פניו הדתיים

⁶⁶ למשל בבלי, ברכות יז ע"א.

⁶⁷ תחנה אמהות (לעיל, הערה 31), עמ' 2–3 (מספור שלי).

של הבית – בעידוד אישה ובניה ללמוד תורה ולקיים מצוות – והדעת נותנת כי רמת ידיעותיהן של נשים בתחום הדתי בתקופה זו תרמה לא מעט להתבססותה של עמדה זו.

כוח בקהילה

אך תרומתה של דריסת הרגל של נשים בעולם הידע התורני חרגה מגבולותיו של הבית הפרטי. עמדנו למעלה על הסתייגותו של מהר"ל מלימוד הלכה בידי נשים מתוך ספרות כתובה. והנה, המקורות מעידים על שתי נשים לפחות שלמדנותן הביאה אותן להתעמת איתן בעניינים הלכתיים. בנוגע לשאלת הכנת ציצית בידי נשים נכתב כך בספר מהר"ל:

אמר מהר"ל סג"ל במקום שיש איש יודע לתקן ציציות אל תתקנם האשה. ואמר דלא נהירא בעיניו מה שיש נשים מכניסות עצמן לחיוב ציצית. ושאלו לו מפני מה אינו מוחה ביד הרבנית מ' ברונא בעירו שהניחה בכל עת טלית קטן. והשיב שמא אינה מקשבת לי, ועל כה"ג [כהאי גוונא, כגון זה] אמר מוטב יהו שוגגין ואל יהו מזידין.⁶⁸

תגובה זו אינה מובנת מאליה כלל באשר למהר"ל, שעל פי רוב לא חשש לעמוד על דעתו ולהוכיח בתקיפות את מי שחרג מן הנוהג הראוי, וגם העיד: 'תמיד אני מוחה בכל מקום שיש לי כוח למחות'.⁶⁹ נראה אפוא שבחירתו של מהר"ל שלא להוכיח את מרת ברונא נשענה על הערכתו כי היא לא תחשוש להתעלם מתוכחתו או אפילו להתנצח איתו בדברי הלכה.

במקרה אחר התנצח מהר"ל עם אישה ששמה מרת לאה. תחילה מופיעה בדבריו תשובה שהשיב לדיינים בנושא מחלוקת שנפלה בעניין סבוך של ירושה שדינו התמשך זמן רב, ואחת הטוענות בו הייתה אותה מרת לאה. הדברים אומנם נכתבים לדיינים, אך התשובה מתייחסת גם לדברים ש'כתבה

⁶⁸ ספר מהר"ל: מנהגים של רבנו יעקב מולין [מהדורת ש"י שפיצר, ירושלים תשמ"ט, עמ' תקפח], הלכות ציצית ותפילין, סימן ד. עוד בעניין זה ראו ש"ת מהר"ל החדשות (לעיל, הערה 8), סימן ז.

⁶⁹ ש"ת מהר"ל, כתב יד בריטיש מוזיאום, OR. ADD. 2711. מובא אצל ידידיה א' דינר, חכמי אשכנז בשלהי ימי הביניים: דרכיהם וכתביהם בהלכה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 57, וראו גם המקורות המובאים שם, הערה 4.

לאה' ו'מה שהביאה לאה', וכן לדברים שכתבה רחל כנגדה, ונראה שבעלות הדין העלו על הכתב את טענותיהן המנומקות, ואולי הסתייעו לשם כך בסופר גבר או בדיינים.⁷⁰ והנה מסתבר שתשובת מהר"ל לא נשאה חן בעיני מרת לאה, והיא השיבה לו בכתב על דבריו בטענות מלומדות המתבססות על ידע מעמיק ונרחב במקורות הפסיקה ועל ניתוח חד שלהם, תשובה שלצערנו לא הגיעה לידנו. מהר"ל השיב אפוא תשובה אישית וישירה למרת לאה ופתח אותה בנימוס מאופק, אך מייד עבר לתקוף אותה על עצם היומרה של אישה לדון עימו בדברי הלכה.

מאורכה של התשובה ומן הרצינות שבה נדרש מהר"ל לטענותיה של לאה ולמקורות הרבים שהתבססה עליהם מתברר שלא מדובר בטענות שהיה אפשר לדחות בקש, וכובד נימוקיה משתקף גם מן הביטויים שבהם תיאר מהר"ל את מעשיה: 'העתרת עלי דבריד', 'היבנא ליך כל טענותיך', 'הבאת ראי' ממתנות כהונה', 'תלית הטעם דמכרי כהונה', 'דקדקת מלשון המרדכי', 'כתבת וחלקת דההיא דפרק נערה', 'הקפתני חבילות' ועוד ועוד. מכל מקום, הוא חתם את תשובתו במילים שאין בהן כל הערכה למאמץ הלמדני שעשתה: 'ומעתה תבין בעצמך מה שהארכת וטרחת בחנם, יגעת ולא מצאת'.⁷¹

אך מרת לאה, אולי בדומה למרת ברונא, לא נבהלה מהתנגדותו התקיפה של מהר"ל, גדול הדור, ושבה וענתה לו במכתב נוסף. הפעם לא שמר מהר"ל אפילו על מעטה חיצוני של נימוס, והטיח בה את זעמו מייד בפתיחת תשובתו:

הלנצח תריבי אנת מרת לאה. הפעם הזה פשעת בי, הזהרתך כבר לבלתי כתוב לי עוד אלא ע"י הדייני, ולא היטית אוזן וכתבת ושלשת עוד הפעם, והקפתני בתשובות חבילות שאין בהן ממש כלל ולא צורך ולא תועלת. איני מבין דעתך, אלא שכוונתך להלמותני, וחלילה לי [...] ומדינא לא היה לי להשיבך באשר את מותרת ועומדת. ואם כוונתך לשמה מ"ט [מאי טעמא] לא שלחת ע"י הדיינים כאשר

⁷⁰ ש"ת מהר"ל, סימן עו, א.

⁷¹ שם.

הזהרתיך. אלא רוח אחרת עמך ומחלוקת לשם שמים [כנראה צ"ל: שאינה לשם שמים] אין סופה להתקיים. ואילולי פן תאמרי יכולתי ונצחתי לא הייתי משיב דבר, אלא כדי שלא תה' חכ' בעיניך אשיב עוד הפעם, ובתנאי כפול ובתוקף חומר גזירתי שלא תסתכל דבר באיגרת זו, ולא שום אדם שבעולם אם לא שיהא הבא מחמת היתומים הנקר' בטענות רחל אחות בעליך עמך, ויראה גם הוא תשובתי או שני הדיינים הראשונים.⁷²

מקרים כאלה, של נשים שעקב למדנותן העזו להתווכח עם גדול הדור, ודאי היו נדירים. שכיחים יותר היו מקרים של נשים שניצלו את מעמדן הגבוה בקהילה לתרומה לחיי הדת הקהילתיים. ר' יעקב עמדין סיפר בזיכרונותיו על 'אשה גדולה, חשובה ומשכלת מאד' מן העיר עמדין שהובילה מהלך אשר בסופו מונה לרב הקהילה: 'היא החזיקה בי לאכול לחם ולהתאכסן בביתה. ותעש חיל בחכמתה לדבר על לב חמיה ואישה וכל בני הק'. בכלל השתדלה בכל כוחה להחזיקני אצלם, ולי לא הגידו מאומה, ועשו מעשה מיד וקבצו כל הקהל והסכימו לדעה אחת, וקבלוני בח"ה חג פסח'.⁷³

יש עדויות אחדות על נשים שיזמו הקמת בתי כנסת בקהילותיהן ופעלו לקידום בנייתם,⁷⁴ ובכמה מקרים יזמו נשים פעילות דתית בקהילתן. כך לדוגמה סיפרה גליקל כי לאחר אסון כבד שפקד את קהילת מץ ארגנו הנשים חברה של למדנים שבכל יום התאספו בבית הכנסת לאמירת תהלים וללימוד כדי שיתומי האסון יוכלו לומר קדיש.⁷⁵ הדעת נותנת כי למעורבותן של נשים

⁷² שם, סימן עו, ג.

⁷³ מגלת ספר (לעיל, הערה 21), עמ' 186–187.

⁷⁴ ראו: Bernhard Wachstein (ed.), *Die Inschriften des Alten Judenfriedhofes in Wien*, I–II, Wien und Leipzig 1912–1917, עמ' 356, מצבה 468 משנת ת"ז; שם, עמ' 423, מצבה 560 משנת תכ"ב. דברי השתדלות לבניין בית כנסת נשתמרו גם במכתבה של חנה בת שמעון הלוי משוואבך משנת תל"ט להיבראיסט הגרמני יוהן כריסטוף ואגנזייל, ראו: B. Weinryb, 'Historisches und Kulturhistorisches aus Wagenseils hebräischem Briefwechsel', *MGWJ*, 83 (1939), s. 341 להקמת מבני ציבור בעלי ערך דתי עולה גם מצוואתה של רבקה בת אברהם חלפון, שבה היא מזכירה את הבאר שנחפרה ביוזמתה בבית הקברות של קהילתה: *Le testament d'une femme juive, Revue des Études Juives*, 90–91 (1931), p. 159

⁷⁵ ראו טורניאנסקי, גליקל (לעיל, הערה 20), עמ' 600–603.

בתחומים אלו תרמו לא רק הכריזמה האישית שלהן, הייחוס שלהן או מעמדן הכלכלי אלא גם יכולת להביע עמדה בעניינים דתיים.

אכן, בהתבססן על ההנחה כי תפקידן של הנשים הוא לעודד את הגברים ללמוד תורה ולהתפלל, לא פעם יזמו נשים בקהילות האשכנזיות פעילויות דתיות בתחומים אלו, אך נדמה שעיקר פעילותן הדתית בקהילה לא הייתה במסגרת הקהילה בכללה אלא במסגרת של מעין קהילה נשית נפרדת. קהילה זו, שבמרכזה עמדו נשים למדניות, העניקה לנשים מידה רבה של אוטונומיה ועצמאות. להלן אצביע בקצרה על תחומים אחדים שבהם באה לידי ביטוי פעילות נשית עצמאית זו.

אפתח בפעילותן של נשים בבית הכנסת. מבנה בית הכנסת וסדרי התפילה מגדירים בבירור את חלקם של הגברים ושל הנשים בתפילה. הפעילות הליטורגית – תפילתו של שליח הציבור, הקריאה בתורה והדרשה – נעשית כולה בעזרת הגברים, וכלל הציבור הגברי הנוכח בתפילה משתתף בה באופן פעיל. ואילו הנשים – הן משום שאינן נספרות למניין הן בשל כללי הצניעות שנקבעו להלכה – נדחקות לעזרה משלהן, מורחקת ומופרדת, שבה הן בעיקר צופות ומאזינות פסיביות.

אך נדמה כי דווקא הקושי שעמד בפני הנשים להשתלב בתפילת הגברים ואף לצפות בה באופן מלא דחף אותן ליצור דפוסים של תפילה נשית עצמאית ונפרדת בעזרת הנשים, שאף זכתה לכינוי 'בית כנסת של נשים'. במקורות השתמרו עדויות אחדות לפעילותן של נשים חזניות בבית הכנסת שהנחו את התפילה הנשית, ובהן עדויות מימי הביניים ואף עדויות מן המאה התשע עשרה, המלמדות על רציפות התופעה.⁷⁶ גם מראשית העת החדשה השתמרו עדויות אחדות לפעילותן של נשים חזניות, בעיקר בכתובות על מצבותיהן של נשים. כך לדוגמה נכתב בין השאר על מצבתה של רבקה בת ר' שבתי הורוויץ

⁷⁶ על נשים ששימשו חזניות לנשים בימי הביניים ראו גרוסמן (לעיל, הערה 5), עמ' 298, 313–315; הר-שפי (לעיל, הערה 5), עמ' 180–181. לתיאור תפילת החזנית מן המאה התשע עשרה ראו: **בימים ההם, כל כתבי מנדלי מוכר ספרים**, תל אביב תשכ"א, עמ' רע–עא.

מפראג: 'פה טמונה הצנועה אשר תורת חסד מרגלא בפומיה [=רגילה בפיה], לדרוש ולפרש המחזור לבנות ישראל בטעמה'.⁷⁷

על סמך כלל המקורות הנדרשים לעניין החזנית – הזאָגערקע או הפֿירזאָגערין, כפי שנקראה בידיש – אפשר לשרטט קווים אחדים לדמותה. היא הייתה אישה מלומדת שהכירה היטב את נוסח התפילה והבינה את פירושה ואף ידעה 'להנעים זמירות' ולשורר את התפילות והפיוטים הנאמרים בבית הכנסת. היא לימדה את יתר הנשים את נוסח התפילה והנחתה אותן כיצד להתפלל, ובמקרים שעזרת הנשים הייתה מרוחקת דייה מעזרת הגברים או מנותקת ממנה, והגברים לא שמעו את קול הנשים, הנחתה את תפילת הנשים במקביל לתפילת הגברים, ואולי לעיתים גם באופן בלתי תלוי בתפילתם.

יש הסוברים כי רבות מתחינות הנשים, גם כאלה שלימים העלו גברים על הכתב, חיברו במקורן חזניות אלו.⁷⁸ דומה שלפעמים גם דרשו נשים אלו לפני שאר הנשים דרשות בנושאי פרשת השבוע או בענייני מוסר או הלכה – בתחומים שהיו רלוונטיים לחיי היום-יום של הנשים – ואפשר שדרשנית כזו הייתה רבקה בת מאיר טיקטינר, מחברת **מינקת רבקה**, שכפי שראינו למעלה תוארה בכמה מקורות כדרשנית 'שהייתה דורשת יום וליל לנשים'. נראה שכך יש לפרש גם את דברי השבח שנכתבו על מצבתה של הרבנית מרת ייטל מאייזנשטאט, שנהגה 'להגות יום יום דברי רון שיר ותורה הטהורה, דרשה אף רחש פי' בחכמה במצוות ה' ברה'.⁷⁹

בשל מיעוט המקורות המזכירים במפורש נשים חזניות קשה לקבוע עד כמה הייתה התופעה נפוצה ואם היו חזניות כאלה בכל קהילה ובכל 'בית כנסת של נשים'. עם זאת על סמך העובדה שהמקורות המזכירים נשים חזניות אינם מתייחסים אליהן כאל דבר חריג ויוצא דופן, אפשר לשער כי התופעה אכן הייתה שכיחה. מכל מקום, אין ספק כי למדנותן של נשים אלו הייתה מרכיב מרכזי באישיותן ותרמה תרומה חשובה לפעילותן העצמאית של הנשים בבית

⁷⁷ מונלש (לעיל, הערה 35), עמ' 214, מצבה 114 משנת של"ט.

⁷⁸ וייסלר (לעיל, הערה 19), עמ' 27.

⁷⁹ דובער אייזנשטאט (עורך), **אבני אש; כתובות שעל גבי הקברים בבית העלמין הישן דקהל אייזנשטאט**, וינה תרפ"ב, עמ' 88, מצבה 379 משנת תקמ"ב.

הכנסת, שכללה תפילות, דרשות, קריאת קינות בתשעה באב, ריקודים לכבוד התורה בשמחת תורה, ניהול תקציב משלהן ועוד.⁸⁰

כוחן של הנשים בבית הכנסת בתקופה זו בא לידי ביטוי בעוד דוגמה. במהלך ימי הביניים פשט בקרב הנשים האשכנזיות המנהג להימנע בימי נידתן מתפילה בבית הכנסת, ולעיתים אף מתפילה בכלל. מנהג זה היה בגדר חומרה בלבד, שאין לה בסיס בהלכה, אך היא הלכה והתקבעה כמנהג שזכה להסכמה, ולו חלקית, מצד הפוסקים. והנה בראשית העת החדשה גברה מעורבותן של הנשים בבית הכנסת, ומגמה זו באה לידי ביטוי בין השאר בעיצוב מחודש של מבנה בית הכנסת: הכנסת עזרות הנשים לתוך מבנה בית הכנסת עצמו, וזאת בשעה שבימי הביניים נבנתה עזרת הנשים במקרים רבים במבנה נפרד מזה של עזרת הגברים.⁸¹ כחלק ממגמה זו החל לשרור בקרב הנשים חוסר נחת מן המנהג הרווח שלא להתפלל בבית הכנסת בזמן שהן נידות. חוסר הנחת הזה זכה לתרגום הלכתי מפי פוסקי התקופה, שקבעו כי נשים רשאיות להתפלל בבית הכנסת לכל הפחות בימים הנוראים ובימים של שמחות משפחתיות 'משום נחת רוח לנשים, כי היו להן לעצבון רוח ולמחלת לב שהכל מתאספין להיות בצבור והמה יעמדו חוץ'.⁸² הדעת נותנת כי כוחן של הנשים בכלל וכוחן כציבור אורייני המצוי בשיח ההלכתי תרם לכך שגם הפוסקים קיבלו את עמדתן, ראו במורת רוחן שיקול הלכתי ועיגנו במושגים הלכתיים את שינוי המנהג המקובל.

פעילותן הליטורגית של הנשים לא הצטמצמה רק לגבולותיו של בית הכנסת, והיא כללה גם טקסים שנערכו בזירה הביתית סביב מעגל חייהן של הנשים בקהילה. אלו כללו בין היתר טקס שנערך בשבת שלפני החתונה ובמהלכו הלבישו את הכלה בתכריכים ושרו לכבודה זמירות מיוחדות; טקס שנערך בבוקר יום החתונה ובו קלעו את שער הכלה ושרו לכבודה זמירות שכללו לא פעם דברי מוסר והתעוררות לכלה; סעודה מיוחדת שנערכה בבית היולדת

⁸⁰ עוד על פעילות החזניות בראשית העת החדשה ועל פעילותן העצמאית של נשים בבית הכנסת ראו חובב (לעיל, הערה 2), עמ' 370–378.

⁸¹ ראו רוסמן (לעיל, הערה 46), עמ' 425.

⁸² ישראל בן פתחיה איסרליין, **תרומת הדשן**, ב: פסקים וכתבים, ורשה תרמ"ב, סימן קלב. וראו גם: **הגהות הרמ"א לשולחן ערוך**, אורח חיים סימן פח, סעיף א; **מגן אברהם**, אורח חיים, סימן פח, סימן קטן ג.

לשמירה על התינוק וכללה לעיתים תפילות מיוחדות מפי הנשים; טקס שנערך בשבת שחלה כחודש לאחר הלידה – 'שבת יציאת היולדת' – ובה יצאה היולדת מביתה בפעם הראשונה מאז הלידה והובלה על ידי הנשים לבית הכנסת.⁸³ בכל הטקסים הללו נודע מקום של כבוד לרבנית – אשת הרב – והיא שהובילה את הטקסים. הדעת נותנת שלמדנותה ובקיאותה של הרבנית במקורות תורניים – במקרא ובפרשנותו, בסידור התפילה ובפרשנות התפילות והפיוטים, בהלכות איסור והיתר ובדברי מוסר – תרמה לטקסים נשיים עצמאיים אלו ממד דתי-רוחני.

לסיום נחזור להשלכותיו של הידע ההלכתי הרב שהיה בידי נשים בראשית העת החדשה על ההווה הציבורית הנשית. הידע ההלכתי הנשי היה בעיקר בתחום המצוות המיוחדות לנשים, ולכן כשהדפיס ישראל-קוניליו אדילקינד בוונציה בשנת 1552 את ספר **מצוות הנשים** הוא צירף לו לצד הסכמתו של רב גדול גם דברי הסכמה של 'רבנית מכובדת'.⁸⁴ בקיאות מיוחדת הייתה לנשים בהלכות נידה, וכבר הזכרנו למעלה את דברי השבח של ר' יוסף יוזפא הכהן על אמו מרת בילה, כי 'בפרט בדיני נשים ובהלכות נידה היתה בקיאה כמעט כאחד מבעלי הוראה'. באופן טבעי, בתחום אינטימי זה חשו נשים נוחות רבה יותר להפנות את שאלותיהן לאישה ולא לרב. ואכן, הגיעה לידינו תשובה הלכתית בדיני נידה שכתבה באמצע המאה החמש עשרה מרת שונדליין, אשתו של ר' ישראל איסרליין, ששימשה למעשה מתווכת בין אישה הרב לבין האישה השואלת.⁸⁵ גם תלמידו של איסרליין, ר' יוסף ב"ר משה, העיד על 'נשים זקנות וחכמות' שיעצו לנשים בהלכות נידה,⁸⁶ ובדומה לכך קבע ועד מדינות ליטא בשנת 1639: 'בכל קהלה יתעוררו למנות נשים יקרות להשיג על נשי עם הארץ ללמדן דיני נידה'.⁸⁷

⁸³ על טקסים אלו ראו למשל מנהגים דק"ק וורמיישא (לעיל, הערה 2), חלק ב, עמ' ו-ז, כט-ל, סג, קנט-קסד. עוד על אירועי הלילה שלפני ברית המילה וחלקן של הנשים בהם ראו חובב (לעיל, הערה 2), עמ' 173-176.

⁸⁴ מצוות הנשים (לעיל, הערה 49), בחתימת הספר.

⁸⁵ יוסף ב"ר משה, **לקט יושר** [מהדורת יעקב פריימאן, ברלין תרס"ד, עמ' 19-20], חלק ב: יורה דעה.

⁸⁶ שם, עמ' 20.

⁸⁷ שמעון דובנוב (עורך), **פנקס המדינה: פנקס ועד הקהלות הראשיות במדינת ליטא**, ברלין תרפ"ה, עמ' 74, תקנה שזז. עוד בעניין זה ראו: מנהגים דק"ק וורמיישא (לעיל, הערה 2), ב, עמ' מט; **ש"ת מהר"י מינץ**, ויניציאה ש"ג, סימן ו.

אין ספק כי מציאות זו עמדה ברקע לדברי הביקורת של מחבר **ברנט שפיגל** על נשים הפוסקות לעצמן הלכות בדיני איסור והיתר בכלל ובדיני גידה בפרט. במציאות זו, שנכרכו בה יחדיו למדנותן של נשים, כוחן ועצמאותן, התממשו למעשה דברי מדפיסו של **סדר מצוות הנשים** לר' בנימין אהרן סלניק במהדורת באזל 1602 שנזכרו למעלה, ולו בחלקם: 'שהיא תדע היטב את המצוות שלה ולא תצטרך לשאול על כך רב'.